

RECENZÍÓ

BRIAN Z. TAMANAHA: *A REALISTIC THEORY OF LAW*
(CAMBRIDGE: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS 2017) 202.*

1. Recenzióinkban Brian Z. Tamanaha, a Washington University (St. Louis) jogász-professzora *A Realistic Theory of Law* c. művét kívánjuk ismertetni, mely a korábbi két, a *realistic* és *socio-legal* jelzőkkel¹ leírt könyvében kifejtett jogelméletének elmélyítése és kibővítése. E kötet, melyben a szerző tizenhat év kitérő után foglalkozik újra jogontológiai kérdésekkel, 2017 nyarán jelent meg és gondolataiban is igazán aktuális és mai. Egyrészt az elmúlt évtized legújabb jogelméleti fejleményeire reflektál, amelyek elsősorban a pozitivistá-analitikus tradícióhoz kötődnek; másrészt olyan jelenkori problémákkal szembesít, amelyeknek korábban elméleti feldolgozására nem került sor.

E recenzió részben hiánypótló, a magyar jogelmélet ugyanis napjainkig kevésbé vállalkozott a jog és társadalom (*socio-legal scholarship*) irányzat áttekintésére és nem reflektált Tamanaha ebben elfoglalt kiemelkedő helyére sem. Ezért is tartjuk fontosnak, hogy cikkünkben legújabb könyvét a témában írott korábbi, 1997-es *Realistic Socio-Legal Theory: Pragmatism and a Social Theory of Law*,² illetve 2001-es *A General Jurisprudence of Law and Society*³ című műveivel együtt tárgyaljuk.

Különösen érdekes lehet Tamanaha munkássága a közép-európai jogtudomány számára, hiszen őt is összeköthetjük azzal a gazdag hagyománnyal, amely a periféria tapasztalataiból táplálkozva ad elméleti kritikát a jogtudomány „főáramáról”.⁴ Legfőbb személyes motivációja elméletének kidolgozása során a mikronéziai Yap szigetén, vezető jogi munkakörben eltöltött időszak volt.⁵ Itt megtapasztalta, hogy az amerikai mintára bevezetett common law jogintézmények vajmi kevés hatást fejtenek ki a helyi szokásokkal szemben, a helyi társadalmi rendet jórészt ez utóbbiak határozták meg. Emiatt fordult érdeklődése a kilencvenes években virágkorát érő

* A szerzők köszönetüket fejezik ki prof. dr. Fleck Zoltánnak e recenzió megírásában nyújtott alkotó segítségéért.

¹ Általánosságban lásd POKOL Béla: „A jogtudomány társadalomtudományosodása (és perspektivikus létrejötte)” in BÓDIG Máttyás – ZÓDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna* (MTA TK Jogtudományi Intézet – OPTEN 2016); BÓDIG Máttyás: „A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje” in uo.

² Brian Z. TAMANAHA: *Realistic Socio-Legal Theory: Pragmatism and a Social Theory of Law* (London: Clarendon 1997).

³ Brian Z. TAMANAHA: *A General Jurisprudence of Law and Society* (Oxford: Oxford University Press 2001).

⁴ A jogelméleten belül elég csupán a Monarchia peremvidékén alkotó Ehrlichre vagy a brazil viszonyokat alapul vevő Souza Santosra gondolnunk; de ez a hatás valószínűen általánosabb érvényű is, vö. HANÁK Péter: „Társadalmi peremlét és kulturális alkotóerő Bécsben és Budapesten (1890–1914)” in uő.: *A Kert és a Műhely* (Budapest: Balassi 2019); Edward W. SAID: *Orientalism* (London: Penguin 1995).

⁵ Brian Z. TAMANAHA: „Battle between Law and Society in Micronesia” in Denis GALLIGAN – Milla VERSTEEG (szerk.): *Social and Political Foundations of Constitutions* (Cambridge: Cambridge University Press 2013) 584–610.

law and society megközelítés felé. Ehrlich-hez hasonlóan (és részben rá támaszkodva) ez vetette fel benne a kérdést, hogy miként alkalmazhatók a nyugati jogrendszerben kidolgozott jogelméleti keretek egy teljesen más jogi kultúrájú társadalomban.⁶ Elméleti gyökereinek másik szálát az amerikai pragmatikus filozófia (Dewey, Holmes, James stb.) és a jogi realizmus (Pound, Llewellyn) adja, e hatás miatt nevezi *realistic*nek elméletét (2., 24–27. o.).⁷ Ez azonban nem jelenti, hogy figyelmen kívül hagyná a kontinentális jogtudományt, épp ellenkezőleg, Savignytól Jehringen át, egészen Habermasig és Luhmannig megpróbálja beilleszteni elméletébe.

2. Tamanaha új könyve kifejezetten programadó természetű. A modern szerzők a jogelméletet közhelyszerűen két szembenálló ágra, természetjogra és jogpozitivizmusra osztják (12. o.). Tamanaha azonban felhívja rá a figyelmet, hogy régebben e kettős felosztás helyett inkább a trichotómia volt jellemző, amelynek harmadik ága az általa *social legal theory of law*-nak nevezett elméletcsokor volt (13–14. o.). Úgy gondolja, hogy e harmadik hagyomány a többi jogelméleti irányzattal egyenrangú és komplementer perspektívát kínál, és képes rávilágítani azokra a vakfoltokra, amelyeket a természetjog és az analitikus jogtudomány érintetlenül hagy (29–30. o.).⁸ Emellett elmélete abból a szempontból is fontos, hogy felhívja a figyelmet arra, miszerint „1) A jogelméletek maguk is kitéttek az őket körülvevő társadalmi-jogi hatásoknak és 2) a jogelméletek maguk is részei a jog társadalmi felépítésének” (32–33. o.).

Több problémát is felvetnek azonban Tamanaha gondolatai e fejezetben. Egyrészt nem éreztük meggyőzően megalapozottnak azt az általa hangsúlyozott narratívát, hogy a domináns jogelméleti irányok egyszerűen kiradírozták a korábban létező harmadik utat a jogelméletből. Ezenfelül nem eléggé megalapozott, hogy miért vonja egységesen a *social legal theory* ernyője alá Montesquieu-tól kezdve Max Weberen át, Roger Cotterellig a különböző korokban és tudományos metódusok szerint működő szerzőket. Tamanaha ezt azzal magyarázza, hogy e szerzőket az az alapmeggyőződés vezérelte, hogy a jogot társadalmi jelenségként kell vizsgálni (28. o.). Azonban ő maga mutat rá arra, hogy az általa elkülönített három ág mindegyikére jellemző, hogy a jogot mint társadalmi jelenséget közelíti meg (30. o.). Ez felveti a kérdést, hogy van-e értelme megkülönböztetni a jogelmélet e három ágát, amikor a jogelméleti kategorizálások végül szükségképpen – Sajó András kifejezésével élve – eklekticizmusra vezetnek?⁹ Mindeközben a következő fejezetben ezt a kategóriahármast áthágó újabb trichotómiát már maga a szerző vezeti be (38–43. o.).

3. Tamanaha e munkája azonban életművében csak a *Javított kiadás* lehet a *Harmonia Caelestis*t jelentő korábbi munkája, a *General Jurisprudence of Law and Society* mellett. Ezt azzal teszi egyértelművé, hogy új könyvének zárszavában

⁶ TAMANAHA (2. lj.) 91; A jogi kultúra kérdéséhez újabban lásd FEKETE Balázs: „A kortárs jogi kultúra fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról” *MTA Law Working Papers* 2016/9.

⁷ TAMANAHA (2. lj.) 2. fej.; Brian Z. TAMANAHA: *Beyond the Formalist-Realist Divide: The Role of Politics in Judging* (Princeton: Princeton University Press 2009).

⁸ A skandináv realisták közül hasonló következtetésre jutott Alf Ross, lásd SZABÓ Miklós: „Jogi ontológia, avagy »Mi a jog?«” in SZABADFALVY József (szerk.): *Jogbölcseleti előadások* (Miskolc: Bibo 1998) 23; Eltérő konklúziót von le azonban Roberto Mangabeira UNGER: *What Should Legal Analysis Become?* (London: Verso 1996) 119–129.

⁹ SAJÓ András: *Kritikai értekezés a jogtudományról* (Budapest: Akadémiai 1983).

szó szerint idézi korábbi jogfogalmát: „jog az, amit egyes társadalmi csoportok jognak neveznek” (194. o.).¹⁰ Erre a fogalommeghatározásra két, a jogelméleti irodalomban szinte toposzként felmerülő állítás kritikáján keresztül jut el.¹¹ Az első állítás az, hogy a jog a társadalom visszatükröződése. Aprólékos elemzésében végigvezeti, miként használták a legkülönbözőbb nézőpontot valló gondolkodók a visszatükrözés metaforáját, még ha adott esetben nem is értettek egyet abban, hogy pontosan mi is tükröződik a jogban.¹² Tamanaha elemzésében rámutat, hogy két okból is félrevezető ezt a metaforát használni. Először, a jogi transzplantáció és posztkolonizációs jogrendszerek tapasztalatai azt mutatják, hogy a visszatükröződés sem ad adekvát jogfogalmat.¹³ Emellett a globalizáció hatásai sem támasztják alá a visszatükröződés jelenségét.¹⁴ Mindezek alapján Tamanaha elveti a tükröződés metaforát használó jogfogalom megalkotását.¹⁵

A Tamanaha által kritizált másik toposz a jog fogalmának funkcionalista megközelítése. Ennek keretében a jog definíciójába beépítik azt a tézist, hogy a jog feladata a társadalmi kontroll fenntartása.¹⁶ Így tesz H. L. A. Hart is, amikor a jog fogalmához kapcsolja a hatékonyságot, azaz azt a követelményt, hogy ténylegesen is kövessék a jogot.¹⁷ Tamanaha ezt elveti, valamint elveti azt is, hogy magának a jognak lennének esszenciális fogalmi elemei.¹⁸ Fenn kívánja tartani azonban a harti megközelítés alapját,¹⁹ ez számára a konvencionizmus, azaz az a megközelítés, hogy a jog meghatározása a társadalmi gyakorlatokon alapul.²⁰ Így jut el az általa *socio-*

¹⁰ SAJÓ (9. lj.) 151.

¹¹ George LAKOFF – Mark JOHNSON: *Metaphors We Live By* (Chicago: University of Chicago Press 2008).

¹² Így a természetjog számára a jog a morál visszatükröződése kell hogy legyen, a pozitivistáknak a hagyományok és szokások, a marxista jogelmélet számára pedig a gazdasági alap visszatükröződése a jog. William TWINING: „A Post-Westphalian Conception of Law” *Law & Society Review* 2003/1. 207–209.

¹³ TAMANAHA (3. lj.) 107–120; Az indiai tapasztalatra lásd GÁTHY Veronika: *A közigazgatás társadalmi problémái a mai Indiában* (Budapest: Akadémiai 1984); GÁTHY Veronika: *Államigazgatás a gyarmati és független Indiában* (Budapest: Akadémiai 1985); A hongkongira pedig: Waikung TAM: *Legal Mobilization Under Authoritarianism: The Case of Post-Colonial Hong Kong* (Cambridge: Cambridge University Press 2013).

¹⁴ TAMANAHA (3. lj.) 120–130. Új könyvében ezzel részletesebben foglalkozik a *transnational law* kapcsán.

¹⁵ Megjegyezzük, hogy a magyar jogelméletben Sajó András Varga Csaba és Lukács György nyomán szintén kritikáját adta a visszatükröződésnek. „Eszerint a tudat létszerűségéből kiindulva a társadalom-ontológiai elemzés során egy tudatformát nem ismeretelméleti kritériumok szerint kell vizsgálni, hanem, hogy az »mennyire ösztönzi a válaszadást az olyan kérdésekre, melyeket éppen a társadalmi fejlődésnek és konfliktusainak mindenkor éppigyléte vetett fel.«” SAJÓ (9. lj.) 161–175.

¹⁶ TAMANAHA (3. lj.) 148–55; William TWINING: *General Jurisprudence: Understanding Law from a Global Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press 2009) 97–99.

¹⁷ H. L. A. HART: *The Concept of Law* (Oxford: Clarendon 2¹⁹⁹⁴) 248–249; Joseph RAZ: *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason* (Oxford: Oxford University Press 2009) 38; TAMANAHA (3. lj.) 136.

¹⁸ Ezen a ponton érte talán legerősebb kritika Tamanahát a pozitivistá jogtudomány oldaláról, emiatt új könyvében külön fejezetet szentel a kérdésnek, lásd alább. Kenneth Einar HIMMA: „Do Philosophy and Sociology Mix? A Non-Essentialist Socio-Legal Positivist Analysis of the Concept of Law” *Oxford Journal of Legal Studies* 2004/4. 732–738.

¹⁹ Twining éppen ezt gondolja a leggyengébb pontnak Tamanaha elméletében. TWINING (16. lj.) 104.

²⁰ A jelzőt Hartra eredetileg Dworkin használta, a fogalom jelentéseihez lásd TWINING (12. lj.) 230.

*legal positivism*nek nevezett állításig; valójában tehát a harti jogfogalom redukciója vezetett ahhoz a meglehetősen relativizáló jogontológiai tételhez, hogy a „jog az, amit jognak neveznek”. Ezzel Tamanaha igyekszik – több-kevesebb sikerrel – reagálni arra a posztmodern gondolkodás által életre hívott problémára, hogy a fogalmak szükségképpen plurálisak és relatívak.²¹

Tamanaha egyik legeredetibb meglátása az általa „két mesének” nevezett társadalmi szerződés és evolúciós „mitosz” cáfolata. Korábban ezt a két narratívát alkalmazták a jog kialakulásának magyarázatára és a jog meghatározására.²² Tamanaha ezzel szemben felhívja rá a figyelmet, hogy a „mesék” helyett a jog fejlődését és kialakulását sokkal inkább kolonizáció hatásai és a jogászai hivatásrend működése befolyásolják.²³ Véleményünk szerint ez Tamanaha legfontosabb megállapítása, mivel ezzel újraorientálja a *socio-legal* elméleteket és a jogszociológiai kutatásokat is. Tamanaha a *social arena* heurisztikus munkafogalmának bevezetésével (ami a vizsgált társadalmi csoportok elmélettől túlterhelt meghatározása) a jogászai hivatásrendek közötti mintaátvétel és belső konfliktusok vizsgálatát helyezi előtérbe. Ezzel hiánypótló²⁴ elméleti keretet ad a kutatásoknak.²⁵ A szociológia irányából Pierre Bourdieu elmélete emelhető ki, amelyhez Tamanaha jogelméleti oldalról komplexen keretet nyújt. Bourdieu is az általa jogi mezőnek (*champ juridique*) nevezett jelenség vizsgálatának szükségességét helyezi előtérbe, vizsgálva a jogászság társadalmi pozícióját és befolyását.²⁶ Több jelentős munka született arról a kérdésről, hogy a jognak, a jogi nyelvnek milyen identitásképző és valóságteremtő hatása van, melyek szintén bevonhatóak Tamanaha elméleti ernyője alá.²⁷ Emellett az amerikai jogi oktatás kritikáján keresztül is képes hatni a jogelméleti gondolkodásra.²⁸

²¹ TAMANAHA (4. lj.) I.

²² TAMANAHA (3. lj.) 3. fej.; Pl. még Kelsen is hasonló narratívára hagyatkozott a *Grundnorm* előfeltevézésekor. LESLIE GREEN: „Introduction” in HART (17. lj.) (Oxford University Press 2012) XIX; PESCHKA Vilmos: „Hans Kelsen »tisztá jogtanának« ideológiai jellege” in uő.: *Jog és jogfilozófia* (Budapest: KJK 1980) 150–162; BOAVENTURA DE SOUSA SANTOS: *Toward a New Legal Common Sense: Law, Globalization and Emancipation* (Cambridge: Cambridge University Press 2002) 30–39.

²³ TAMANAHA (3. lj.) 71–76, 8. fej.

²⁴ TWINING (16. lj.) 260–261; Reza BANAKAR – Max TRAVERS (szerk.): *Theory and Method in Socio-Legal Research* (London: Bloomsbury 2005) IX; Denis GALLIGAN: *Law in Modern Society* (Oxford: Oxford University Press 2006) 11–14; TAMANAHA (2. lj.) 17–20.

²⁵ Terence C. HALLIDAY – Lucien KARPIK – Malcolm FEELEY (szerk.): *Fighting for Political Freedom: Comparative Studies of the Legal Complex and Political Liberalism* (Oxford: Hart 2007); R. C. VAN CAENEGEM: *Judges, Legislators and Professors: Chapters in European Legal History* (Cambridge: Cambridge University Press 1987); John Philip DAWSON: *The Oracles of the Law* (Ann Arbor: University of Michigan Law School 1968); Újabbán lásd Olufunmilayo B. AREWA – Andrew P. MORRIS – William D. HENDERSON: „Enduring Hierarchies in American Legal Education” *Indiana Law Journal* 2014/3.

²⁶ Pierre BOURDIEU: „The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field” *Hastings Law Journal* 1986/5. 805.

²⁷ SAJÓ András: *Látzat és valóság a jogban* (Budapest: KJK 1986); Elizabeth MERTZ: *The Language of Law School: Learning to „Think Like a Lawyer”* (Oxford: Oxford University Press 2007).

²⁸ Brian Z. TAMANAHA: *Failing Law Schools* (Chicago: University of Chicago Press 2012); Magyarul összefoglalóan lásd NAGY Zsolt: „Az amerikai jogi oktatás történeti vázlata” *Publicationes Doctorandorum Juridicorum Tomus II.* 2003. 157–176.

Érdeemes észrevenni, hogy a kritikai jogelmélet is behatóan foglalkozott ezzel a témával. Egyrészt a jogi oktatás kritikai értékelésével és a jogi egyetemek szerepének megvilágításával,²⁹ valamint a jogászság társadalmi hegemóniájának feltérképezésével³⁰ a CLS-szerzők is Tamanahához hasonló következtetésekre jutnak, ámbr neomarxista ihletésű nézőpontból.³¹

4. E könyvében is tulajdonképpen a harti jogfogalom redukcióját folytatja, bővebben kifejtve és reflektálva a korábbi kritikákra, illetve az azóta született tanulmányokra. Elsőként a funkcionalizmus problémájára tér ki. Állítása szerint a funkcionalista megközelítés vagy túl sok, vagy túl kevés jelenséget fog át, de semmiképpen sem ad megfelelő jogfogalmat. Túlzottan inkluzív például Ehrlich, Malinowski, vagy Luhmann megközelítése, mivel, ha az alapján alkotunk jogfogalmat, hogy a jog milyen társadalmi funkciókat tölt be (vitarendezés, magatartásbefolyásolás stb.), akkor minden esetben elmoszuk a határokat a jog és egyéb társadalmi szabályrendszerek között (43–46. o.). A funkcionalista megközelítés másik ódioma, hogy „egydimenzióssá” teszi a jogot azáltal, hogy egyetlen társadalmi funkcióját emeli ki. Erre például a felhatalmazó rendelkezéseket hozza Tamanaha, amelyek szerinte egyértelműen jogi jelenségek, mégsem írhatók le azokkal a funkciókkal, amelyek mentén a jogot definiálják (46. o.). Így a funkcionalizmust Tamanaha ismét kiiktatja jogfogalmából.³²

Könyvének harmadik fejezetében Tamanaha nagyon értékes kritikai áttekintést ad a kortárs analitikus pozitivista jogelméleti szerzők (Joseph Raz, Leslie Green, Scott Shapiro) legújabb munkáiról. Elsősorban Raz egy újabb monográfiájának a jogelmélet természetével kapcsolatos fejtegetéseire reagál.³³ Raz állítása az, hogy „egy jogelmélet akkor sikeres, ha két kritériumot teljesít. Először, hogy azokból az állításokból áll, amelyek szükségképpen igazak a jogra vonatkozóan. Másodsor, hogy megmagyarázza, hogy mi a jog.”³⁴ Ezzel Raz (és még több kortárs analitikus pozitivista) arra

²⁹ Duncan KENNEDY: „Legal Education as Training for Hierarchy” in David KAIRYS (szerk.): *The Politics of Law* (New York: Basic Books 1998); Duncan KENNEDY: *Legal Education and the Reproduction of Hierarchy: A Polemic Against the System* (New York: NYU Press 2007).

³⁰ Duncan KENNEDY: „Are Lawyers Really Necessary?” *Barrister* 1987/4; Duncan KENNEDY: „Antonio Gramsci and The Legal System” *ALSA Forum* 1979/1; Roberto Mangabeira UNGER: *Law in Modern Society* (New York: Simon and Schuster 1977); közép-európai perspektívából: Jacek SROKOSZ: „A Technician Perspective and the Contemporary Perception of the Role of Lawyers in Polish Society” in Rafal MAŃKO – Cosmin CERCEL – Adam SULIKOWSKI (szerk.): *Law and Critique in Central Europe: Questioning the Past, Resisting the Present* (Oxford: Counterpress 2016).

³¹ Tamanaha egy korábbi munkájában maga is foglalkozik a saját elméletének a kritikai elmélethez való viszonyával, azonban nem tartja produktívnak ez utóbbit. TAMANAHA (2. lj.) 20–24; általános-ságban lásd H. SZILÁGYI István: „A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága” *Világosság* 2004/4.

³² Később azonban (58. o.) Tamanaha maga is használ funkcionalista terminológiát, azonban már sokkal árnyaltabban, a társadalmi intézménykomplexumok kölcsönhatását vizsgálva. Érdeemes lenne összevetni ezt a lukácsi alapokon nyugvó jogontológiával: PESCHKA Vilmos: *A jog sajátossága* (Budapest: Akadémiai, 1988) 33; LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiájáról II.* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Magvető 1985) 286.

³³ Joseph RAZ: „Can There Be a Theory of Law?” in *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason* (Oxford: Oxford University Press 2009).

³⁴ „The thesis I will be defending is that a theory of law is successful if it meets two criteria: First, it

az álláspontra helyezkedik, hogy a jognak vannak szükségképpen és univerzálisan igaz tulajdonságai (57–58. o.). Tamanaha ezzel szemben helyesen mutat rá, hogy Raz és Scott Shapiro összemosza a természeti jelenségek és a társadalmi jelenségek megismerésének kérdését (58–59. o.). Tamanaha – véleményünk szerint helyesen – felhívja rá a figyelmet, hogy Raz érvelése több helyen nem egyértelmű, „szisztematikus analízis helyett egy sor megdöbbentő kijelentéssel él” (61. o.). Emellett kortárs ontológiai irodalomra támaszkodva rámutat, hogy a jognak – mint társadalmi jelenségnek – több fogalma is létezhet. Így a jogra nem vonatkozhatnak szükségképpen igaz állítások. A jog mint társadalmi jelenség nem rendelkezik természetes attribútumokkal (mint például a víz esetében a molekuláris felépítés), így a Razéhoz hasonló jogfogalmak minden esetben inadekvátak lehetnek csak (62–65. o.).³⁵

Másik kritikája nemcsak a pozitivista, hanem a természetjogi szerzőkre is érvényes (71. o.). Eszerint amikor a jog fogalmának megalkotásakor univerzálisan *igaz* elméleteket kívánnak felállítani, minden esetben helytelen következtetésre jutnak, mivel az univerzálisan *igaz* állítások mögött mindig a szerző előfeltételezései állnak, nem pedig bizonyított állítások (67. o.). Tamanaha szerint ehelyett univerzálisan *alkalmazható* elméletet lehet és kell kidolgozni. Amíg azonban a pozitivista jogelmélet nem különbözteti meg ezt a két kategóriát (univerzálisan *igaz* és *alkalmazható*), addig ez mindig fogalmi zavarokhoz fog vezetni (70. o.).

Tamanaha tehát, korábbi könyvéhez hasonlóan, újfent leszámol a harti paradigma két, szerinte helytelen elemével, a funkcionalizmussal és az esszencializmussal. Fenntartja azonban emellett is, hogy a pozitivistákhoz hasonlóan az ő elmélete is konvencionalista, azaz abból indul ki, hogy általában mit tartanak egyes társadalmi csoportok jognak (76. o.). Elmélete azonban két fontos tekintetben különbözik a korábbiaktól. Egyrésztől explicitté teszi, hogy egyes társadalmi csoportok jogfelfogásából indul ki, azt központi esetnek veszi, és mindezt társadalomtudományi szempontból, empirikusan is megalapozza. Úgy véli, hogy ezzel elkerüli azt a hibát, amibe Hart esett, amikor saját jogfogalmát az „*educated men*” felfogására alapozta (71–72. és 76. o.). Másrésztől Tamanaha nem ragaszkodik ahhoz, hogy a jog fogalmát alkossa meg, fogalomalkotása szükségképpen plurális és relativizáló, mivel a jognak *több* fogalmát is kezelni tudó elméleti keretet kíván kidolgozni (73–75. o.).³⁶ Úgy véli, hogy ezzel választ tud adni arra a kortárs jogelmélet egyik nagy kihívását jelentő kérdésre, miszerint egyre több diffúz jelenséget (a sariától kezdve az Európai Unióig) ölel át a jog (76. o.).

A fejezet végén a szerző egy nagyon érdekes, ám elnagyolt állítást tesz. Azzal foglalkozik, hogy milyen módszerekkel védik az empirikus cáfolattól elméleteiket az

consists of propositions about the law which are *necessarily* true, and, second, they *explain* what the law is.” [kiemelések az eredetiben] RAZ (33. l.) 17.

³⁵ Feltűnő hiányosság a szövegben a kérdés episztemológiai oldalának kifejtése, amely az analitikus filozófia egyik központi témája, Tamanaha azonban csupán reflektálatlanul használja annak fogalmait. L. W. V. QUINE: „Main Trends in Recent Philosophy: Two Dogmas of Empiricism” *The Philosophical Review* 1951/1.

³⁶ A magyar jogelméletben ehhez hasonló kiténő próbálkozást tett BÓDIG Máttyás: *Az elméletalkotás és a megismerés problémája a kortárs jogelméletben: Hart és Dworkin jogelméletének tapasztalatai* [PhD-értekezés] (Miskolc: ME 1999) 159–163.

analitikus pozitivisták szerzők. Tamanaha két taktikát azonosít: egyrészt a jogfogalomba nem illeszkedő jelenségeket egyszerűen kirekesztik a jog fogalmából. Azaz a jogfogalmat szétfeszítő, általában joginak gondolt jelenséget (például nemzetközi jog) egyszerűen „nem jog”-nak tekintik (78–79. o.). A másik védelmi mechanizmus, hogy a jogfogalmukból kilógó, általában joginak gondolt jelenséget a jog korrupt vagy tökéletlen megjelenéseként értékelik (79–80. o.).

Tamanaha e megállapításai nagyon izgalmasak, azonban reflektálatlanul hagyja, hogy ez milyen szélesebb tudományfilozófiai implikációkat von maga után. Szívesen vettük volna, hogyha kitér arra, hogy ezek a jelenségek miként viszonyulnak a tudományos módszertan metaelméleteihez, például a Kuhn-féle paradigmaelmélethez. Tamanaha itt ugyanis nagyon hasonló jelenséget ír le ahhoz, amit Kuhn a paradigma krízisének nevez.³⁷ Messzire vezetne a kérdés részletesebb tárgyalása, hiszen nem egyértelmű, hogy a jogtudomány tudomány-e kuhni szempontból, azaz, hogy paradigmák sorozatával írható-e le.

Tamanaha tehát a jog fogalmának meghatározásakor kiiktatta a funkcionalista és esszencialista definíciós elemeket. Ezzel saját jogontológiai tételében a harti megközelítésből csak a konvencionálizmussal élt. Ehhez egy nagyon eredeti megkülönböztetést alkot, mivel elkülöníti a jog „népi fogalmát (*folk concept*)” és „analitikus fogalmát (*analytical concept*)” (48. o.). Népi fogalom alatt azt érti, amire egyes csoportok jogként tekintenek, és ez csoportonként – természetesen – változó lehet, azonban a jog analitikus fogalmának meghatározásakor ezt kell alapul venni. Ennek legekleltársabb példája, amelyet Tamanaha is említ, a nemzetközi jog.³⁸

Ez a megkülönböztetés revelatív erejű, sajnáljuk, hogy mindösszesen egyetlen bekezdésben foglalkozik vele Tamanaha. Úgy gondoljuk, hogy izgalmas további kutatási irányt jelentene a népi jogfogalmak részletesebb leírása. Ezt akár empirikusan is meg lehetne tenni, a jogszociológia eszköztárával, mi mégis inkább a „*labelling*”-elmélet és a jog és nyelv irányzat, azon belül is a beszédaktus-elméletek összekapcsolásában látunk potenciált.

Mint irtuk, Tamanaha új könyvében kritizálja, hogy a többi jogelméleti ág képviselői jogfogalmaik kidolgozásakor saját kultúrájukból, meggyőződéseikből indulnak ki. Ezzel szemben Tamanaha még a tényleges jogontológiai elméletalkotás előtt szükségesnek gondolja egy holisztikus, a szociológia és az antropológia eredményeit is figyelembe vevő nézőpont kialakítását (73–75. és 92–93. o.).³⁹ Ez alapján a vadászó-gyűjtögető életmódot folytató társadalmaktól kezdve a társadalmi fejlődés különböző szintjein keresztül végigvezeti, hogy a társadalmi komplexitás növekedése miként vezetett a bürokrácia és a jogászság szerepének növekedéséhez (82–93. o.).⁴⁰ Tamanaha úgy gondolja, hogy az állam szerepének és a társadalom komple-

³⁷ Thomas S. KUHN: *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: University of Chicago Press 1996) 55–76.

³⁸ Erről később részletesebben ír, emiatt mi is külön foglalkozunk vele.

³⁹ A magyar jogelméleti irodalomban ennek a kérdésnek az áttekintését lásd H. SZILÁGYI István: „Fejezetek a jogi antropológia történetéből” [PhD-értekezés] (Miskolc: ME 1998) 59.

⁴⁰ UNGER (30. lj.) 58–83; Erősen támaszkodik Tamanaha Weber elméletére, különösen a „világ varázstalanítására”. Max WEBER: „Law as Vocation” in H. H. GERTH – C. Wright MILLS (szerk.): *From Max Weber: Essays in Sociology* (London: Routledge 2014) 129–158.

xitásának növekedésével együtt jár, hogy „berögződik a jogi nyelv, tudás, intézmények, gyakorlatok, módszerek, cselekvésmódok, jogi formalizmus, a belső összhang és koherencia igénye, valamint a mindezeket fenntartó jogászság” (112–113. o.).⁴¹ Tamanaha tehát új könyvében is fenntartja azt a hangsúlyt, amelyet korábbi munkáiban fektetett a jogászság társadalmi szerepére.

Egy érdekes megállapítást is közbeékel a szerző a saját elméletének mögöttes irányultságáról. Eszerint a realiztikus megközelítésnek figyelembe kell tudnia venni az analitikusok által hangsúlyozott társadalmi rendfenntartást és a marxista és kritikai irányultságú jogtudósok által előtérbe helyezett egyenlőtlenségeket fenntartó funkciót is (98. o.).

5. Tamanaha a jog fogalmának genealogikus áttekintése után a jog a globalizálódó világban átalakuló szerepét igyekszik felvázolni a *Law in the Age of Organizations* c. fejezetében. A könyv e részében úgy látjuk, a szerző itt is inkább egy-egy probléma rövid felvillantása útján kívánja bemutatni hogyan is bővül a jog fogalma, amennyiben úgy tekintünk rá, mint a társadalmi kontroll egyik fő meghatározójára.⁴² A fejezetben kifejtett problémakörök felvetése, mint például az állami jog meghatározó erejének csökkenése, a személyes jogalkotás egyre bővülő problematikája, vagy akár a bírósági szervezetrendszer átalakulásával járó változások, a mélyebb magyarázat helyett sokkal inkább szolgálhatnak későbbi kutatások kiindulópontjaként (119–150. o.).

A szerző a könyv e részében is rámutat a harti jogfogalom általa vélt hiányosságaira és igyekszik azt a kortárs környezet számára továbbfejleszteni. Tamanaha úgy véli, mint a többi pozitivistá általános jogelmélet, a harti elmélet is csupán az állami jogot tekinti a társadalmi kontroll szerepét betöltő jog fogalmába tartozónak, és figyelmen kívül hagyja a társadalomra egyre szélesebb hatást kifejtő olyan szabályozókat, melyeket a különböző államtól független szervezetek (vállalatok, NGO-k) alkotnak és válnak egyre inkább a mindennapi életet alakító eszközökké.⁴³ Harttal szembeni másik kritikája szerint az elsődleges és másodlagos szabályok koncepciója nem meríti ki a jog fogalmát kellőképpen, hiszen csupán az egy-egy nagyobb közösségre alkalmazható szabályokat tekinti jognak, s figyelmen kívül hagyja a mai korban egyre inkább bővülő körben megjelenő olyan jogalkotást, amely nem tekinthető általános jellegűnek, ilyenek például a kitüntetésekről rendelkező, az államcélokat megfogalmazó, vagy akár az egy-egy állami szervezetet konstituáló jogszabályok

⁴¹ A jog formális racionalitás felé történő fejlődése bevallottan újra Weberre rímel. Max WEBER: *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology* [ford. Guenther ROTH – Claus WITTICH] (Berkeley: University of California Press 1978) 809–831.

⁴² A jogi pluralizmus kérdéséhez lásd bővebben TWINING (16. lj.) 275–277; SANTOS (22. lj.) 89–98; Roger COTTERRELL: *Law, Culture and Society: Legal Ideas in the Mirror of Social Theory* (Farnham: Ashgate 2006) 29–44; legújabban pedig Paul Schiff BERMAN: *Global Legal Pluralism: A Jurisprudence of Law Beyond Borders* (Cambridge: Cambridge University Press 2012) 15. fejj.; Richard NOBLES – David SCHIFF (szerk.): *Law, Society and Community: Socio-Legal Essays in Honour of Roger Cotterrell* (Farnham: Ashgate 2014).

⁴³ Hart úgy vélte, a szervezetek alkotta szabályok, az ő példájában a Nemzeti Hoki Liga szabályzata nem tekinthetőek a jog részének, hiszen nem tartalmazzák a jog azon „minimális tartalmát”, mely szerint kellőképpen széles kérdéskört szabályoznak, így hozzájárulva az emberiség túléléséhez. GREEN (22. lj.) XXIV–XXV.

stb.⁴⁴ Tamanaha megállapítása, mely szerint egyetlen kortárs jogelmélet sem lehet adekvát anélkül, hogy foglalkozna az előbb felvázolt kérdésekkel, véleményünk szerint mégsem jut tovább Hart elméletén, hiszen a probléma felelevenítésén túl nem ad választ arra a kérdésre, hogyan is csatornázhatók be e modern jelenségek a jog harti rendszerezésébe (118–126. o.).

6. A nemzetközi jog ontológiája érdekes és fontos helyet foglal el általában a jogelméletben. Egyrésztől az olyan kérdések, amelyek azt firtatják, hogy jog-e a nemzetközi jog, vagy milyen jogfogalom ernyője alá vonható be a nemzetközi jog, elég fontosak ahhoz, hogy komoly tudományos érdeklődést váltsanak ki. Azonban marginális is ez a problematika az állami jog természetéhez képest, mivel ebben a viszonyrendszerben a nemzetközi jogra csak mostohagyerekként tekinthetünk, vagy akár ignorálhatjuk is.⁴⁵

Ezt tükrözi az elmúlt néhány évtized elméleti szakirodalma is. Hart a *Concept of Law*-ban egyetlen fejezetben elintézi a nemzetközi jogot, mint a jognak egy kevésbé fejlett formáját, amelyből hiányoznak a megfelelő másodlagos szabályok.⁴⁶ Raz és Dworkin egészen a 2010-es évekig jórészt ignorálták a kérdést, miközben az állami jogra vonatkozó harti nézetek extenzív kritikáját adták. Hasonlóan a politikai filozófiához, ahol Rawlsnak az állami társadalommal foglalkozó *A Theory of Justice*-a sokkal nagyobb reakciót váltott ki,⁴⁷ mint annak későbbi nemzetközi kiterjesztése.⁴⁸

Azok a szerzők, akik a nemzetközi jog természetével foglalkoztak – többéves meddő vita után – kényszerű tűzszünetet kötöttek Martti Koskenniemi megsemmisítő erejű 1989-es kritikája nyomán.⁴⁹ Koskenniemi meggyőzően világít rá, hogy a nemzetközi jog természetével kapcsolatos elméletek mind vagy emelkedő (azaz a szuverenitásból építik fel a nemzetközi jog kötőerejét), vagy ereszkedő érveléseket alkalmaznak (amelyek egy *a priori* adott normából, legtöbbször a *pacta sunt servanda* elvéből indulnak ki). Ezek az apológia és utópia két véglete között elhelyezkedő érvelések szerinte sohasem fognak nyugvópontonra vezetni.⁵⁰ E belátás hatására

⁴⁴ Hart maga is foglalkozott a személyes jogalkotás kérdésével, s úgy vélte, hogy bár az elsődleges és másodlagos szabályok magyarázatot adnak a jogrendszer központi szerepére, azonban belátta, nem fedik le teljességében azt. GREEN (22. l.) XXVII; Timothy A. O. ENDICOTT: „The Generality of Law” in Luís Duarte d’ALMEIDA – James EDWARDS – Andrea DOLCETTI (szerk.): *Reading HLA Hart’s The Concept of Law* (Oxford: Hart 2013).

⁴⁵ Allen BUCHANAN – David GOLOVE: „Philosophy of International Law” in Jules L. COLEMAN – Kenneth Einar HIMMA – Scott J. SHAPIRO (szerk.): *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law* (Oxford: Oxford University Press 2004) 868; Jeremy WALDRON: „International Law: ‘A Relatively Small and Unimportant’ Part of Jurisprudence?” 2013, papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2326758.

⁴⁶ HART (17. l.) 10. fejt.

⁴⁷ Csupán néhány fontosabb szerző: Robert NOZICK: *Anarchy, State and Utopia* (Oxford: Blackwell 1999); Michael WALZER: *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality* (New York: Basic Books 1983).

⁴⁸ John RAWLS: *The Law of Peoples with The Idea of Public Reason Revisited* (Cambridge: Harvard University Press 1999).

⁴⁹ Martti KOSKENNIEMI: *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument* (Cambridge: Cambridge University Press 2006); Magyarul jó áttekintést ad Koskenniemi elméletéről és annak fogadtatásáról VARGA Csaba: „Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés – jogontológiai tanulmány” *Állam- és Jogtudomány* 2016/2. 78–101.

⁵⁰ KOSKENNIEMI (49. l.) 1.2.3. fejt.

a kilencvenes évek elején Thomas M. Franck nyomán a nemzetközi joggal foglalkozó elméleti diskurzus „posztontológus” kérdésekre tért át.⁵¹

Azonban a nemzetközi jogban a kétezres évek elején nyilvánvalóvá váló változások – mint a nemzetközi szervezetek növekvő szerepe, a szuverenitás koncepciójának erodálódása, vagy az emberi jogok kérdése – szükségessé tette a korábban már félrerakott ontológiai alapok újabb megvitatását. Ezt jelzi, hogy az angolszász jogelmélet két vezető alakja, Dworkin és Raz, az utóbbi években megpróbálta kiterjeszteni elméletét a nemzetközi jogra. Dworkin posztumusz megjelent cikkében a *Law's Empire* és a *Taking Rights Seriously* a jog mint integritás koncepcióját kívánta a nemzetközi jogra alkalmazni.⁵² Raz pedig a jog legitimitására és az autoritásra vonatkozó elméletét tartotta érvényesnek nemzetközi kontextusban is.⁵³

Tamanaha már korábbi munkájában is foglalkozott a nemzetközi joggal. Rámutat, hogy Hart nemzetközijog-elméletének problémája, hogy csupán az állami jog fogalmának kiterjesztésével tudja kezelni a nemzetközi jogot, figyelmen kívül hagyva azt a Tamanaha által belátott pluralitást, amit a jog fogalma mutat.⁵⁴ Ez vezet ahhoz az ellentmondáshoz, ami a nemzetközi jog mint *folk concept* és a nemzetközi jog mint *analytical concept* között húzódik (48. o.): míg a nemzetközi jogra egyértelműen *jogként* tekintenek, Hart elméletében csak *joghoz hasonló* lehet.⁵⁵

Tamanaha új könyvének talán legsikeresebb fejezete a korábbi gondolatok és az új művében kifejtett elméletalkotási keretek egymásra vetítését végzi el. Meggyőzően mutatja be, hogy a nemzetközi jog fogalmának történetében (elsősorban Bentham hatására) miként vált szét a nemzetközi közjog és magánjog, ami szerinte mesterséges distinkciókkal terheli a mélyebb jogelméleti kérdések megértését (152–154. o.). Ugyanezek miatt kritizálja az általa szintén Benthamtól eredeztetett „állam-fixációt”⁵⁶ és az ebből fakadó monizmus-dualizmus vitát, ami a nemzetközi jogot szükségképpen az állami jog fogalomparjaként fogja fel (154–155. o.). Tamanaha szerint a nemzetközi jog és a nemzeti jog mindig is szükségképpen összekapcsolódott, nem vizsgálható külön (187–191. o.).

Tamanaha két fontos következtetést fogalmaz meg. Egyrészt azt, hogy a nemzetközi jogban folyamatosan európai dominancia érvényesült. A modern értelemben vett nemzetközi jog szülőhelye a 17. századi Európa, terjedése pedig összekap-

⁵¹ Thomas M. FRANCK: *Fairness in International Law and Institutions* (Oxford: Clarendon 1995); John TASIOLAS: „The Legitimacy of International Law” in Samantha BESSON – John TASIOLAS (szerk.): *The Philosophy of International Law* (Oxford: Oxford University Press 2010) 97.

⁵² Ronald DWORKIN: „A New Philosophy for International Law” *Philosophy & Public Affairs* 2013/1; Különösen érdekes, hogy Dworkin saját – egyébként leginkább angol-amerikai felsőbíróságok által használható – elméletét mennyire kevés elméleti reflexióval kívánta kiterjeszteni. Dworkin elméletének limitáltságára lásd William TWINING (16. lj.) 28; SZABÓ (8. lj.).

⁵³ Joseph RAZ: *The Morality of Freedom* (Oxford: Clarendon 1988); „Similarly, while not assuming that all international bodies enjoy legitimate authority, I was assuming that international bodies can enjoy such authority. My account of authority applies to them as well.” Joseph RAZ: „Why the State?” 2013, papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2339522.

⁵⁴ TAMANAHA (3. lj.) 150–152.

⁵⁵ TAMANAHA (3. lj.) 150.

⁵⁶ David MITRANY: *The Progress of International Government* (New Haven: Yale University Press 1933) 99.

csolódott az imperializmus korával (157–160. o.). Ehhez kapcsolódóan alakították az európai nemzetközi jogászok az olyan fogalmak tartalmát, mint a szuverenitás, ami Tamanaha szerint „egy történelmileg meghatározott, mállékony fogalom, ami az azt körülvevő politikai, hatalmi dinamikákkal, anyagi érdekekkel, ideológiáktól, kulturális meggyőződésektől és egyéb tényezőktől függően fejlődik” (163. o.). Tamanaha állítása szerint a nemzetközi jog még ma is egyes (a fejlett) országoknak kedvez, három okból. Az első a fentebb említett történeti eurocentrizmus, a második az európai (elsősorban angol és amerikai) jogászok fennmaradó hegemoniája, a harmadik pedig a gazdasági különbségekből fakad (163–167. o.). Ebben egyfajta strukturális-kulturális „kentaúr” *állandóságot* fedezhetünk fel. A második társadalomtudományi következtetés pedig az, hogy a nemzetközi kapcsolatokban alapvető *változások* figyelhetők meg a nemzetközi szervezetek és transznacionális vállalatok színrelépésével (167–178. o.).

Az alapok tisztázása után Tamanaha megkísérli a nemzetközi jog realiztikus elméletét kiigazítani. Első meglátása az, hogy téves párhuzamba állítani a nemzetközi jogot és a nemzeti jogot mint absztrakt *kategóriát*. A nemzeti jogon mint kategórián belül található egyes nemzeti jogokat (például francia vagy magyar jog), míg a nemzetközi jog nem egy absztrahált halmaz. Így félrevezető egy elméleti absztrakciót és egy konkrét „történeti-társadalmi jogi tradíciót” összevetni (178–180. o.). Tamanaha szerint Hart itt hibázott elsősorban: a nemzetközi jogot a nemzeti jog *absztrakciójával* vetette össze, feltételezve, hogy a jognak csak egy formája lehet (181–182. o.). Ehelyett a szerző (Waldronnal egyetértve)⁵⁷ hangsúlyozza, hogy több rendszer is megfelelhet az ő jogfogalmának (181. o.). A nemzetközi jog azonban Tamanaha fogalmi rendszere szerint jelenleg nem egységes, hierarchikus rendszer, így azok, akik ezen előfeltevések mentén elemzik, tévúton járnak (183–187. o.).

Helyesnek tartja azonban azt, hogy Hart felismerte, hogy működésében a nemzetközi jogban kétségtelenül van valami *jogi*, amit Tamanaha a jogászok szerepvállalásával magyaráz (182–183. o.). Számunkra nem egyértelmű azonban, hogy Tamanaha mit is gondol az általa korábban kifejtett *labelling*-elméletről és *folk concept*ről, mennyiben különbözik ez attól, hogy mely területekre terjeszkedik ki a jogászmező? Örömmel fogadtuk volna, hogyha ezeket az izgalmas meglátásait koherensebben illeszti bele átfogó elméleti keretébe.

Izgalmas és előremutató, hogy Tamanaha fogalmi rendszere különbséget tud tenni a nemzetközi jog és a transznacionális jog között. Míg előbbit, ahogyan írtuk, egy „specifikus történeti-társadalmi jogi tradíciónak” tartja, addig utóbbi egy működési teret jelent számára, amelyben többféle jog (nemzeti, nemzetközi, vagy más egyéb) is működik (191–195. o.).

Mindezen kritikák és problémás pontok ellenére Tamanahának a nemzetközi jogra vonatkozó állításai a realiztikus jogelméletének talán legerősebb részei. Talán ez a terület szemlélteti legjobban elméleti keretének, annak társadalomtudományok felé nyitott módszertanának és fő tételének, a „*law is whatever people label as law*”-nak alkalmazhatóságát és következményeit. Izgalommal várjuk, hogy kialakul-e a

⁵⁷ Jeremy WALDRON: „International Law: ‘A Relatively Small and Unimportant’ Part of Jurisprudence?” *NYU School of Law, Public Law Research Paper* 2013/13–56.

nemzetközi jog egészének természetével kapcsolatban olyan élénk dialógus, amely például az emberi jogok terén kialakult.⁵⁸

7. Roberto Mangabeira Unger írta, hogy a jogtudomány paradigmaváltásához egy belső nézőpontból kiinduló kritikára van szükség, azaz a jogtudomány fogalomhasználatával és elméleti keretei között kell reagálni a társadalmi fejlődésre.⁵⁹ Úgy véljük, hogy Brian Z. Tamanaha ennek a célkitűzésnek tesz eleget, amikor a harti elmélet fogalmi redukcióját és kibővítését igyekszik elvégezni. A pozitivista „dogmára” reagáló kiindulópont mindenképpen figyelemreméltó és értékes, még akkor is, ha egyébként végeredményben Tamanaha saját elmélete alulmúlja várakozásainkat.⁶⁰

A *General Jurisprudence* és új könyve ugyanúgy nagyon értékes dekonstrukciót végez el, azonban saját elméletének rekonstrukciója nem sikerül, két okból. Egyrészt (főként új könyvében) nem megfelelően koherens a fogalomhasználata: sok értékes gondolatot torzóban hagy, ami „eklekticismushoz” vezet. Másrészt elméletének megalkotásakor Tamanaha túlságosan sok jelenséget kíván átfogni, ami nehezen használható végeredményre vezet. Teljesen jogos, hogy Hart elsősorban a 20. század második felének nyugati állami jogát leíró elméletet adott, amelyet több társadalmi-jogi folyamat mára kezd szétfeszíteni. Azonban ettől függetlenül a jognak ezt a megjelenését a harti elmélet a mai napig jól leírja. Tamanaha ehhez képest *valóban* általános jogelméletet kívánt megalkotni, azonban ennek az ára minden szubsztantív fogalmi elem kiiktatása volt. Így végső soron elmélete, miszerint a jog az, amit jognak neveznek, valószínűleg igaz, azonban a jogtudomány számára kevésbé használható.

Ez azonban nem érinti azt, hogy a jog és társadalom irányzat valóban egyenrangú partnere lehet a klasszikus jogelméleti tradícióknak. Az, hogy az olyan szerzők, mint Tamanaha, a jogtudományt kiteszik az empiria nyomásának, elkerülhetővé teszik, hogy a jogelmélet csupán a politikai *status quo* igazolása legyen. Ez pedig végső soron eloszlathatja a jogtudományt illető tudományfilozófiai kérdéseket és módszertani kritikákat.

Matyasovszky-Németh Márton* – Fábíán Áron**

⁵⁸ Samantha BESSON: „Human Rights: Ethical, Political... or Legal? First Steps in a Legal Theory of Human Rights” in Donald Earl CHILDRESS (szerk.): *The Role of Ethics in International Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2012); Samantha BESSON: „Legal Human Rights Theory” in Kasper LIPPERT-RASMUSSEN (szerk.): *A Companion to Applied Philosophy* (Chichester: Wiley-Blackwell 2017); John TASIOLAS: „Towards a Philosophy of Human Rights” *Current Legal Problems* 2012/1. 1–30.

⁵⁹ UNGER (8. lj.) 1–10.

⁶⁰ Hiszen oly sokszor a dogma „nem *fal*, mely lehatárolja a gondolkodást, de *fék*, ami a gyakorlatban majdnem ugyanaz; mintha egy súly húzná vissza léptünk”. [fordítás tőlünk, kiemelés az eredetiben] Ludwig WITTGENSTEIN: *Culture and Value: A Selection from the Posthumous Remains* [G. H. von WRIGHT – Heikki NYMAN – Alois PICHLER (szerk.) [ford. Peter WINCH] (Oxford: Blackwell 1998) 32–33.

* PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.

E-mail: m.nemeth.marton@gmail.com.

** Joghallgató, ELTE Bibó István Szakkollégium Jogelméleti Műhely, 1056 Budapest Szerb u. 3.

E-mail: fabian.aron@gmail.com.

CHRONOWSKI NÓRA – POZSÁR-SZENTMIKLÓSY ZOLTÁN – SMUK PÉTER – SZABÓ ZSOLT (SZERK.): *A SZABADSÁGSZERETŐ EMBERNEK. LIBER AMICORUM ISTVÁN KUKORELLI* (BUDAPEST: GONDOLAT 2017) 898.

2016 tavaszán lázas munkában volt a magyar jogász közösség számottevő része. Ünnepelni készültek: kiváló kollégájukat, mentorukat, barátjukat, a hatvanöt éves Kukorelli Istvánt.

Chronowski Nóra, Pozsár-Szentmiklósy Zoltán, Smuk Péter és Szabó Zsolt gondos szerkesztésében mind terjedelmét, mind a szerzők számát tekintve mértékadó tanulmánykötet állt össze a professzor tiszteletére: a szabadságszerető ember bibói tizparancsolata¹ mint vezérmotívum mentén szerkesztve közel 75 tanulmány a több mint 20 személyes jókívánságot számláló *tabula gratulatoria* előtt.² Mivel arra terjedelmi okokból nem törekedhetek, hogy a kötetben szereplő minden művet bemutassak³ – ez egyébiránt már meg is történt⁴ – kiválóság vagy relevancia szempontjából pedig ugyancsak lehetetlen volna szelektálni, másfajta fonálra fűzöm fel a néhány kiemelt munkát: a recenzió az ünnepelt szakmai munkásságának kiemelkedő állomásaira épül.

Az teszi különösen hitelessé a kötet tartalmát, hogy a tanulmányok tulajdonképpen oda-vissza igazolják egymást és összhangba kerülnek Kukorelli István életművével, és ennek „életútinterjú” formájában néhány éve megjelent feldolgozásával.⁵ Az életútinterjúban átadott érzések, állítások, emlékek sok esetben megelevenednek a tanulmánykötet oldalain, így kölcsönösen alátámasztják, kiegészítik egymást

¹ Lásd tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/szabadsagszereto_ember.pdf.

² CHRONOWSKI [et al.] (szerk.): *A szabadságszerető embernek. Liber Amicorum István Kukorelli* (Budapest: Gondolat 2017).

³ Tanulmányt készítettek (megjelenésük sorrendjében): Stumpf István, Bihari Mihály, Chronowski Nóra, Fleck Zoltán, Halmi Gábor, Petrétai József, Pozsár-Szentmiklósy Zoltán, Schanda Balázs, Smuk Péter, Somody Bernadette, Sulyok Tamás és Orbán Endre társszerzőségben, Szabó Miklós, Tóth Judit, Tölgycsényi Péter, Varga Attila, Ádám Antal, Balogh Elemér, Csink Lőránt, Deli Gergely, Fazekas Marianna, Hamza Gábor, Király Miklós, Kónya Imre, Kovács Virág, M. Kiss Sándor, Máté Gábor, Menyhárd Attila, Mezey Barna, Nagy Marianna, Rixer Ádám, Rozsnyai Krisztina, Sipta István, Szabadfalvi József, Szigeti Péter, Trócsányi László, Wiener György, Zsidai Ágnes, Bodnár Eszter, Borza Beáta Zita, Dojcsák Dalma, Faludi Gábor, Gárdos-Orosz Fruzsina, Harmath Attila, Hoffman István, Jakab András, Kiss László, Klein Tamás, Kovács Kriszta, Köbel Szilvia, Láposy Attila, Lévay Miklós, Lukonits Ádám, Pap András László, Szalay Péter, Téglási András, Váczi Péter, Vissy Beatrix, Zeller Judit, Dezső Márta, Erdős Csaba, Fazekas János, Kónyané Kutrucz Katalin, Móré Sándor, Papp Imre, Patyi András, Soltész István, Somogyvári István, Szabó Zsolt, Szegvári Péter, Szentgáli-Tóth Boldizsár, Szentpéteri Nagy Richárd, Szoboszlai György, Térey Vilmos, Tóth Károly. A *Tabula Gratulatorián* szerepelnek (a megjelenés sorrendjében): Borbély Zoltán, Fazekas Judit, Paczolay Péter, Pécsi L. Dániel, Simon Attila, Törő Csaba, Benkő Ágota, Morvayné Bajai Zsuzsanna, ifj. Bibó István, Bíró Zoltán, Domokos Andrea, Fűrész Klára, Hanák Gábor, Karácsony András, Kerényi Ervin, Kollarics Flóra, Milánkovich András, Németh János, Pásztor Béla, Pásztor Emese, Petrás Mária, Schmidt Péter, Várszegi Asztrik. Kukorelli István műveinek jegyzékét Kiss Balázs és Kukorelli András állította össze.

⁴ M. BALÁZS Ágnes: „Recenzió: A szabadságszerető embernek. Liber Amicorum István Kukorelli című ünnepi tanulmánykötetről” *Parlamentari Szemle* 2017/2. 209–216.

⁵ KUKORELLI István – KÖVÁRI Orsolya: *Váltóállítók között. Kővári Orsolya beszélgetései Kukorelli Istvánnal* (Budapest: Osiris 2012).

a kötet szerzőinek közvetítésével. A kötet maga pedig kaleidoszkópként mintázza meg újra az életművet.

1. „Történelmi korszakváltás”, amikor „hirtelen kinyílt a világ” – fogalmazza meg Kukorelli a rendszerváltás időszakához kapcsolódó generációs élményt.⁶ 1989 „varázslatos esztendejét”, az ahhoz kapcsolódó értelmiségi várakozásokat, a lehetőségeket és az eufóriát hasonlóképpen mutatja be *Megfordult világ* című tanulmányában Tölgyessy Péter (142. o.). Rövid ideig úgy tűnt, globálisan is révbe érhet a jogállami demokrácia modellje, ám hamar kiderült, hogy a demokratikus intézményrendszer sérülékeny, és sok helyütt nehezen tud gyökeret verni ahhoz, hogy stabilan fennmaradjon. Közép-Európa számára nagy ígéreteket tartogatott, amelyet a korabeli magyar társadalom is lehetőségként élt meg: a rendszerváltó értelmiség alkotmányos államot, cselekvőképes kormányt, nyugati szövetségi rendszerekhez való csatlakozást kívánt, a társadalom pedig a joguralom rendjétől eredményeket; a Nyugathoz való felzárkózást várta. A kezdeti lendületből azután hamar botladozás, az *Alkotmány* által definiált rendszerbe vetett bizalomból pedig lassan szkepszis lett. A rendszerváltás a társadalomban nem tudott végbe menni, ez pedig végül az intézmények által már „kibontott” jogállam fokozatos erodálásához vezetett, amely egyébként a világ számos pontján (és nemcsak tőlünk keletre) trendnek tűnik – összegez Tölgyessy.

Az 1980-as évek végén azonban mindez nem volt előre látható. Ez az időszak Kukorelli István számára a közéletbe való bekapcsolódást jelentette, amikor „nem lehetett otthon maradni”.⁷ Kónya Imre visszaemlékezése a Független Jogász Fórum alapításának korszakára izgalmas kordokumentum, amely visszatükrözi a folyamatosan formálódó ellenzék (később naivnak bizonyult) optimizmusát, kezdetben laikus önszerveződését. Kukorelli meghívott alkotmányjogi szakértőként került kapcsolatba a Fórummal, majd annak intézményesülése során a szervezet első választmányának is tagja lett.

A kerekasztal-tárgyalásokat követően megtörtént az alkotmányos rendszerváltás, demokratikus versengés alapján lezajlott a választás, 1990 májusában pedig egy modern, a politikai pluralizmust megtestesítő parlament kezdte meg munkáját. Az alkotmányjog „a holt mezőkről egyszer csak átlépett az élökre”.⁸ A formálódó, saját magát feltalálni kényszerülő politikai kultúra, a „jókedvű demokrácia korszaka”⁹ emblematicus eseménye volt a szabadon választott Országgyűlés alakuló ülése, amelynek tartalmát és hátterét Soltész István mutatja be munkájában – elemezve az eltelt hét ciklus változásait is.

2. A fenti gyökeres közjogi és politikai átalakulás magvát értelemszerűen az *Alkotmány* jelentette. Milyen tartalmi alapvetésekből indult ki, és meddig jutott? A kötet számos tanulmánya tűzi ki célul, hogy választott vizsgálódási területét a rendszerváltástól napjainkig átfogó jelleggel mutassa be, ezáltal következtetések levonására alkalmas, átfogó ívet állítson elénk – ezek összességéből pedig komplex kép bontakozhat ki az olvasó számára.

⁶ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 115.

⁷ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 114.

⁸ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 115.

⁹ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 120.

Halmi Gábor *Régi dicsőségünk. Alkotmányos rendszer(vissza)váltás Magyarországon* című írása az 1989–90-es rendszerváltással létrehozott liberális demokrácia alapvonalait rajzolja fel és elemzi annak helyzetét napjainkban. A szakirodalom alapján bemutatja, hogy a klasszikus liberális demokrácia három fő, egymáshoz számos ponton kapcsolódó elemből áll: a formális demokráciából (ide elsősorban a szabad és tisztességes választásokat értve), az emberi jogok – egyenlő emberi méltóságon alapuló – garantálásából, valamint a jogállamiságból (amelynek legfőbb elemei a jogegyenlőség, a jogbiztonság és az ezeket biztosító hatékony igazságszolgáltatás) (62. o.). Leszögezi, hogy ezek természetesen nem minden államban érvényesülnek azonosan, de a trendeket illetően egyértelműen jelzi, hogy az elmúlt években az elemek visszaszorulásának lehetünk tanúi – ami világszerte együtt jár a demokráciafogalom átalakulásával is. Következtetése, miszerint a klasszikus liberális demokrácia elemei jelenleg nem találhatóak meg a magyar rendszerben, a kötetben megjelent további tanulmányok segítségével kerül kontextusba.

Fleck Zoltán *Demokrácia, válság. Mi van a parlamenti demokrácia után?* című munkája fontos kérdéssel indul: működőképes-e az eddig ismert, de jelenleg válságban lévő demokráciamodel? A kifejtés egyaránt tartalmaz problémaazonosítást célzó és programszerű elemeket is. A demokráciát elsősorban nem jogi, hanem társadalmi konstrukcióként közelíti meg, és innen keresi az értelmezéshez szükséges támaszokat. A demokrácia működése alapvetően kulturális kérdés, előfeltétele a bizalom: ahhoz, hogy működőképes legyen, a szereplőknek hinniük kell benne – máskülönben (vagy épp ezért) „a demokrácia öngyilkos hajlamai erőteljesek” (49. o.).

A stabil működéshez szükség van intézményekre és intézményes garanciákra is, amelyet a jogállami szabályok jelentenek. Fleck szerint – és ez aligha vitatható – ez szükséges, de nem elégséges feltétele a demokrácia megóvásának és a válság feloldásának. „Újra kell értelmezni a demokrácia és a jog viszonyát”,¹⁰ ami jelenleg kiüresített, eljárásokra csúsztatott intézményeken nyugszik. A demokrácia innovációs képességét kell visszaadni, anélkül hogy a képviselési elvet másra cserélnénk, hiszen a szabályozás igénye változatlanul fennáll. Ez az innovációs képesség – Pierre Rosanvallon álláspontjából kiindulva – akkor javítható, ha újradefiniáljuk a (hatalom ellenőrzését is megvalósító) participációt. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy ehhez identitásra van szükség, ami a „mi-tudatra” épül; ennek a másik oldalán viszont „ők” kell, hogy álljanak. Akkor fejlődhet a demokrácia, ha a mi-ők szembeállítás létezik a résztvevők között, de ez egymás kölcsönös tiszteletben tartásán, ellenség helyett vitapartnerként való kezelésén alapul.

Chronowski Nóra *A jogállamiság még mindig program...* című tanulmánya végigköveti a jogállamiság elvének meghonosodását a magyar alkotmányos fejlődésben, amely a rendszerváltás gondolatának motorja lett. Összekapcsolja ezt az Alkotmánybíróság mint biztosíték létrehozásával, hiszen az elvet a testület értelmezte és fejlesztette, elsősorban a formális elemek hangsúlyozásával, ami egy semleges jogállamiság-konceptiót eredményezett. (Izgalmas továbbgondolása lehet a

¹⁰ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 120.

témának, hogy milyen tartalmat jelentett volna a jogállamiság materiális értelmezésének kidomborítása a jogfejlesztés időszakában, és ez milyen következményekkel járt volna a későbbiekre nézve.) Ennek következtében a szerző szerint a jogállamiság „voltaképpen a jogrendszer egészének valamiféle ernyő-szabályává vált, és a magyar alkotmányos berendezkedés filozófiai keretét jelentette” (39. o.).

Bemutatja, hogy az *Alaptörvény* hatálybalépése óta az Alkotmánybíróság kisebb intenzitással hivatkozik a jogállamiságra, különösen a jogbiztonságra (bár nem tűnt el teljesen az érvelésből) – amelynek oka elsősorban a testület hatásköreinek átalakulásában keresendő. Jelzi, hogy a jogállamiság tiszteletben tartása nélkül az alapjogok és a demokrácia védelme sem valósulhat meg. Érdekes exkurzus a jogállamiság-fogalom európai uniós fejlődésének áttekintése, amelyből azonban a jelenleg rendelkezésre álló, alapvetően politikai mechanizmusok elégtelensége ellenére sem következik az Európai Bíróság lehetősége a jogi beavatkozásra a tagállamok vonatkozásában.

3. „Örökké meditáltunk” – emlékszik vissza Kukorelli István az alkotmánybírói megbízatására.¹¹ Napjainkban a több szerző által is a (fenti értelemben vett) liberális alkotmányosság garanciájának tekintett, és ekként számon is kért Alkotmánybíróság alapvetően másféle kihívásokkal szembenézve medítál, mint az *Alkotmány* alapján létrehozott modell idején. Gárdos-Orosz Fruzsina *És mi a helyzet az Alkotmánybíróságunkkal?* című munkájában sorra veszi azokat a legnagyobb dilemmákat, amelyek az utóbbi években a testületet állásfoglalásra készítették.

Elsőként meggyőzően érvel amellett, hogy az *Alaptörvény* módosítására vonatkozó hatásköri szabály valójában eljárási szabályként is értelmezhető, ami alapján viszont az alkotmánymódosítás nem lehet ellentétes az alkotmány lényeges tartalmával. Az érvelés elfogadásának előfeltétele azonban, hogy meg kell tudjuk nevezni az *Alaptörvény* lényeges (a szerzőt idézve: „megváltoztathatatlan”) tartalmát, amely számos dogmatikai kérdést vet fel. A másodikként azonosított problémakör a korábbi alkotmánybírói gyakorlathoz való viszonyulás tisztázatlansága, és ennek lecsapódása a testület jelenlegi tevékenységén – a gyakorlat ugyanis meglehetősen széttagoltá vált, amit a kiszámíthatóság érdekében rövid távon is szükséges kezelni. Megjegyzi, hogy az *Alaptörvényben* szereplő tiltás lehetetlenre irányul, ezért nem tartja funkcionális normának. További megválaszolandó kérdés az *Alaptörvényben* foglalt értelmezési alapelvekhez való viszonyulás, amelyben szintén nincs konszenzus (de még gyakorlat sem igazán). Végül egy eddig jelen nem lévő vitára, a nemzetközi jog és az EU-jog felhívhatósága körül kialakult diskurzusra utal a feloldandó konfliktusok között. Zárszávaiban az alkotmányos korlátok létének fontosságára hívja fel a figyelmet.

Vissy Beatrix az Alkotmánybíróságon az *actio popularis* eltörlése és a valódi alkotmányjogi panasz térnyerése miatt végbement modellváltás után keresi a megerősített hatáskör dogmatikai határvonalait. *Kiskapu a szuperbíráskodáshoz? A bírói döntések felülvizsgálata a törvény előtti egyenlőség követelménye szempontjából* című írásában kulcskérdést, az alapjogsérelem és a jogsérelem közötti

¹¹ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 120.

határt elemzi. Egy – visszautasított – alkotmányjogi panaszhoz kapcsolódó indokolásában ugyanis az Alkotmánybíróság kifejtette, hogy a bíróságok önkényes jogértelmezése (és az így született bírói ítélet) önmagában is alapjogsértő. Ezzel azonban áthágni látszik azt a saját maga által, a „szuperbírói fórum” szerepének elkerülése érdekében állított korlátot, amely a szakjogági dogmatikához kapcsolódó kérdések megválaszolásának helytállóságát, kizárólag törvényértelmezési problémákat nem vizsgál. A tét tehát nem más, mint hogy kinyílik-e az ajtó az önkényes jogértelmezésre hivatkozó alkotmányjogi panaszok előtt, ami a befogadhatósági kritériumok fél évtizedes fejlődése-fejlesztése szempontjából valóban alapvető kérdés lehet.

4. Az ünnepeelt jogtudós elméleti és gyakorlati oldalról is meghatározó munkásságot fejtett ki a közvetlen demokratikus jogintézmények fejlesztése terén, először mint az Országos Választási Bizottság elnöke, később pedig mint a népszavazási ügyeket nagy számban jegyző alkotmánybíró.¹² Tanítványai közül többen is ezt a témát boncolgatták a köszöntő kötetben.

Az NVB-t maga is megjárt Pozsár-Szentmiklós Zoltán *A népszavazás a hatalommegosztás rendszerében* címmel írt tanulmányt, amelyben a népszavazást kiragadja hagyományos értelmezési keretéből (a népszuverenitás alkotmányos elvéből), és egy másik alkotmányos alapelv, a hatalommegosztás vonatkozásában igyekszik vizsgálni. Hipotézise szerint a módszer alkalmas a képviselői és a közvetlen demokrácia között feszülő ellentmondás feloldására, valamint olyan megoldást mutat a közvetlen demokrácia megvalósítására, amivel betölthető annak alkotmányos funkciója. Ennek érdekében dogmatikai elemeire bontja a hatalommegosztás fogalmát, majd ehhez igyekszik hozzáilleszteni a közvetlen hatalomgyakorlást. Azonosít két szakirodalmi vitát, az alkotmányossági vitát és a demokráciavitát, amelyekre módszerével megoldást ígér (84–86. o.). Az alkotmányossági vita feloldására irányuló érvek (a parlamenti döntés és a népszavazás valójában versengő döntési kompetenciák, amelyek így ellenőrzik, ellensúlyozzák egymást) meggyőzőnek bizonyulnak, ám a demokráciavitát nem látszik egyértelműen kikapcsolni önmagában az az érv, hogy a népszavazáson született döntés a parlamenti többségi döntéshozatal külső korlátjaként is értelmezhető. Az elemzés végére a kiinduló állítás szűkebb keretbe szorul: a hatalommegosztás keretrendszerében való értelmezés akkor működőképes, ha a népszavazást a választópolgárok (és nem valamely, a végrehajtó hatalomhoz kapcsolódó jogosult) kezdeményezi. Ettől függetlenül figyelemre méltó eszmefuttatással igyekszik új utakat találni az intézmény értelmezéséhez.

Tudta? „[N]éppuralom csak ott van, ahol az állam szolgálja polgárait, ügyeket méltányosan, visszaélés és részrehajlás nélkül intézi” című munkájában Térey Vilmos ugyancsak a népszavazások kezdeményezése kapcsán arra keresi a választ, hogy mi lehet az „Országgyűlés feladat- és hatáskörébe tartozó kérdés” helyes értelmezési tartománya, és ez normative hogyan határozható meg. Kiindulópont, hogy a parlament jogalkotási hatásköre teljes, és a Kormány irányába nyitott (azaz nincsenek a Kormánynak „fenntartott” tárgykörök). A bemutatott szakirodalmi vita lényege, hogy az említett korlátozás értelmezésénél az absztrakt, teljes jogalkotá-

¹² „OVb-s múltam révén az Alkotmánybíróságon mégis 'hendikeppel' indultam: Németh elnök úr feltétlen bizalmát élveztem a népszavazási ügyekben.” Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 146.

si hatáskört szükséges-e figyelembe venni (így egy jóval tágabb halmazhoz jutunk, amelyet az Alkotmánybíróság is megerősített), vagy az aktuálisan az Országgyűlés által, törvényben szabályozott, tehát a „konkrét”, „foglalt” tárgyköröket. Felhív egy 2012-es kúriai döntést, amely népszavazási ügyben úgy indokol, hogy a Kormány származékos hatáskörben, törvényi felhatalmazásra megalkotott rendeletei kiesnek az Országgyűlés feladat- és hatásköréből, ezért esetről esetre kell döntenie a felmerülő hatásköri kérdésekről.

Térey kétségbe vonja, hogy az alacsonyabb szintű jogszabályok aktuális megoszlása végrehajtó és törvényhozó hatalom között (nem is beszélve a visszaélés lehetőségéről) valóban kényszerítő erővel indukálja-e az alkotmányos szabály értelmezését, és a népszuverenitás elvének a háttérbe szorítását.¹³ A probléma hovatovább oda vezet, hogy a gyakorlatban a Kúria a népszavazási kérdések hitelesítésére irányuló eljárásokban rajzolhatná körül az Országgyűlés feladat- és hatáskörének terjedelmét.

Rendkívül érdekes a hatalomgyakorlás közvetett és közvetlen formájának viszonyára vonatkozó okfejtés, amely új megvilágításba helyezi a népszavazás komplexen jellegű és felteszi a kérdést, hogy mi lehet az *Alaptörvény B* cikk (4) bekezdésben megfogalmazott kivételes jelleg normatív tartalma.

A népszavazásokkal kapcsolatban végül Erdős Csaba *A versengő népszavazási kezdeményezések szabályozásának változásai* című írását érdemes kiemelni, amely az azonos tárgyú kérdések befogadhatóságára vonatkozó szabályozási rezsimeket mutatja be, a jogintézmény hazai kialakulásától. A párhuzamos népszavazási kérdések kezelését jól áttekinthető történeti kontextusba helyezi, és rávilágít, hogy az 1989-es kiindulóponttól (a jogalkotó ekkor még nem rendezte a problémát) hogyan jutott el a szabályozás az alkotmányos követelmények előírásán (1989–1998), majd a létező, de elégtelen (1998–2013), a részletes, de diszfunkciós (2013–2016) megoldásokon át végül a kiinduló ponthoz több elemében hasonló hatályos normatív állásponthez. A jogintézmény fejlődésének tanulsága, hogy a szabályozást a gyakorlat tudta alakítani (elődézni), de az egyre aprólékosabb szabályok mindig újabb és újabb problémákat hoztak magukkal – amelyek kezelését valószínűleg nem egy következő kodifikáció, hanem ismét a gyakorlat és a kultúra fejlesztése tudná igazán hatékonyan megoldani.

5. Az ünnepelt számára saját elmondása szerint mindig az Egyetem tér, az *alma mater* volt „az anyahajó, a bázis, ahová mindig vissza lehet térni”.¹⁴ Meg is tette: az alkotmánybírói talár hátrahagyása után ismét az egyetemi közösségé lett a főszerep; tanszékvezetéssel, tanítással, tudományos kutatással és a tudományos utánpótlás útjának egyengetésével. A felsőoktatás világának kevésbé napos oldalán szerzett közös tapasztalatok okán Fazekas Marianna (*Jogi kérdőjelek a doktori iskolák körül*) és Rozsnyai Krisztina (*Habilitációs hiátusok*) tekintették át tanulmányaikban a szabályozás meghatározott területeinek hiányosságait. A doktori iskolák számára a rendkívül fragmentált, jogszabályi szinten csak minimális normaalkotás, valamint a MAB nehezen kiszámítható követelményei jelentik a legnagyobb prob-

¹³ Megjegyezhetjük, hogy e tekintetben kifejezetten érdekes lehetne a Pozsár-Szentmiklós Zoltán által alkalmazott fogalmi keretrendszer alkalmazása.

¹⁴ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 136.

lémát, míg a habilitáció esetében a jogorvoslatok rendezetlensége, és ugyancsak az elégtelen jogforrási szinteken történő szabályozás okoz nehézségeket.

6. Miként fentebb jeleztem, e recenzió nem tűzhet ki célul a kötetben szereplő minden mű alapos bemutatását. Ugyanígy nem lehetett cél a hierarchizálás, egymáshoz viszonyított értékelés megjelenítése sem, mivel a maga területén mindegyik írás egyedi, és tisztelettel épít Kukorelli István életművére. Hiszen „egymás vállán állunk”.¹⁵ A célom az volt, hogy a jogtudós közéleti és szakmai életútjának jelentős állomásait tanítványai és barátai írásain keresztül helyezzem kontextusba – egyúttal bemutassam, hogy generációk mennek tovább az általa megkezdett úton.

A kötet bemutatása végén utalok Zsidai Ágnes *A moralitás mind módszer* című írására, amelyben Bibó István életének és munkásságának állomásait mutatja be átfogó jelleggel. Aki ismeri Kukorelli tanár urat, tudja, hogy milyen fontos helyet foglal el Bibó a gondolkodásában. A tanulmány méltatása helyett annak záró mondatait idézem – amelyek nemcsak Bibó Istvánra adaptálhatók.

„[Ami] [...] az egységet megteremti, az a *moralitása*. A moralitás nemcsak mint szubsztancia, hanem mint módszer – módszer a tudományban, életvezetési elv a privát és a közösségi cselekvésben. A szabadságból fakadó, mértéket tudó és tartó moralitás – mindennekfelett.” (415. o.)

Milánkovich András*

FEKETE BALÁZS – H. SZILÁGYI ISTVÁN – KISS ANNA – ZÖDI ZSOLT
(SZERK.): *IUSTITIA KÖRÜLNÉZ. TANULMÁNYOK A „JOG ÉS IRODALOM”
KÖRÉBŐL* (BUDAPEST: SZENT ISTVÁN TÁRSULAT 2017) 260.

1. Amennyiben nem a társadalomtudományok vagy a jog és irodalom határterülete, a jogelmélet vagy jogbölcsélet iránt érdeklődést mutató olvasók közé tartozna jelen recenzió írója, hanem például a sikermarketing területén fejtené ki tevékenységét, úgy a 2017-ben megjelent, a sorozatban a negyedik Iustitia-tanulmánykötet¹ piaci bevezetéséhez írandó szlogen hívószavai a „szabálytalan” és a „heterogén” lennének. Szabálytalan a kötet abban az értelemben, ahogyan egyik társszerkesztője, H. Szilágyi István fogalmazott az első kötet előszavában:

¹⁵ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 178.

* Egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.
E-mail: milankovich.andras@ajk.elte.hu.

¹ FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul* (Budapest: Szent István Társulat 2009); FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István (szerk.): *Iustitia modellt áll* (Budapest: Szent István Társulat 2011); FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél* (Budapest: Szent István Társulat 2013).

„Ez a kötet »szabálytalan« – milyen különös érzés is ezt a szót egy jogásznak kimondani! Szabálytalan mindenekelőtt, ha a társadalomtudományi tanulmánykötetek megszokott, fegyelmezett formáihoz viszonyítjuk: a benne szereplő tanulmányok mind terjedelmüket, mind pedig kidolgozottságukat tekintve igen eltérőek – a szimpóziumi előadás szövegétől kezdve a hagyományos tudományos közleményeken át egészen a kismonográfiáig mindenféle írás található benne.”²

A heterogenitásról így vall a jelen kötet előszavát is jegyző társszerkesztő, Zódi Zsolt:

„A kötet vállaltan heterogén. Tartalmaz írásokat jogtudósoktól, gyakorló jogászoktól, tanároktól, íróktól. De talán ez a heterogenitás mutatja legjobban a „jog és az irodalom” mozgalom erejét, azt, hogy a jog és az irodalom határvidéke mennyire inspiráló, párbeszédre ösztönző terület.” (11. o.)

A jog és az irodalom sajátos „konfigurációja” elképzelhetetlen a jog(ász)i gondolkodásmód és tevékenység vállalt sokszínűsége, szabálytalansága nélkül immáron közel másfélszáz éve az Amerikai Egyesült Államokban később – angol közvetítéssel – Nyugat-Európában, majd örvendetes módon a 2000-es évek elejétől Magyarországon. Az Egyesült Államokban egy olyan korszak kezdeményezéséről volt szó, amelyben a jogászok mint az intellektuális elit része, saját „szakmájuk” művelésének határait átlépve egyszerre voltak a kultúra mint a politika „követői és mesterei”, egy születőben lévő nemzet „írástudói”.³ Hazai vonatkozásban találóan jegyzi meg Majtényi Balázs az egyik korábbi kötetről készült recenziójában, hogy

„[az] írások (ez talán a korábbi kötetekre is igaz) összességében nem egy kritikai jogelméleti iskola jellegzetességeit vonultatják fel, hanem inkább az a benyomása az olvasónak, hogy a szerzőket a közös bölcsészettudományi (és esetenként ehhez társuló általános társadalomtudományi) érdeklődésük kovácsolja egy csapatba. A csoportba való belépés (azaz a diskurzusban való részvétel) feltételeként a szépirodalomban való jártasság, valamint a bölcsészettudományi és az általános társadalomtudományi tájékozottság, és az ilyen ismeretek fontosságának felismerése szolgál”.⁴

A folyamat eszmei háttere, az egyetemes műveltség és a jogász tevékenység azon mintájának az idealizálása volt, amelynek keretében a jogászokra egyúttal mint polihisztorokra tekintettek, különös tekintettel az irodalomban való jártasságukra.⁵ Ebből a megközelítésből talán nem érdektelen meglátni az összefüggést a 19. szá-

² H. SZILÁGYI István: „Előszó” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 7.

³ Lásd részletesebben NAGY Tamás: „Jog és irodalom, kezdetek és eszmények, »Jog és irodalom« szimpózium” *Iustum Aequum Salutare (IAS)* 2007/2. 57–58.

⁴ MAJTÉNYI Balázs: „Recenzió Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Nagy Tamás (szerk.): *Iustitia* mesél (Budapest: Szent István Társulat 2013) 238.” *Állam-és Jogtudomány* 2014/2. 93.

⁵ NAGY (3. l.) 62.

zadnak az individuumot előtérbe helyező korszellemén alapuló polihisztor-eszmény és ugyanezen kor nemzetközi szerzői jogfejlődését mozgató klasszikus, a romantikus művészi élményanyagon alapuló, a lánglelkű, isteni-génusz önálló szerzői attitűdje között. A művészetben jártas zseni előtt, akinek egyéni-eredeti szellemi alkotása védelmét először kétoldalú megállapodások, majd a formálódó szerzői jogi egyezmény nemzetközi szintre emeli, nem kisebb feladat áll – a zenére vonatkoztatva, Liszt Ferenc szavaival élve – mint

„az emberiség, a nép felemelése a Mindenség szelleméhez; miként ezt a »*Marseillaise*« bizonyítja. Ez az új zene a »humanista« zene, mely egyedül méltó a művészhez. A humanista zene tehát a népre támaszkodik és a nép szellemi emelkedését kell hogy szolgálja. E célból a zeneművészeknek szent világszövetséget kell alakítaniok [...]»⁶

Richard Wagner felfogásában a zene – a fentiekén túlmenően – politikai küldetést teljesít az egykorú szociális életforma megváltoztatása érdekében; az irodalmat, táncot, zenét a drámában újraegyesítő összművészeti (*Gesamtkunstwerk*) koncepciója, a totális művészet megvalósítására vonatkozó kísérlete jó néhány ponton mutat eszmei rokonságot a német egység formálódásával.⁷

2. A Iustitia-hagyományoknak megfelelően szabálytalan a kötet külső megjelenését illetően, hiszen egy impresszív és jelképrendszerek összességét magában foglaló könyvborító⁸ teszi vonzóvá a kötetet, amelyen Iustitia, az első kötethez hasonlóan, ismét leteszi kardját (pallosát) és mérlegét. Sokatmondó a falnak támasztott attribútumok és a fal dekorációját adó Anjou-liliomok együttes látványa.

Cimadó római istennőnk eltűnt, nincs jelen sem a kötetben, sem a borítón; ruházatan, szemkötőjén könnyítve *kirándul* talán a Saudek-ihlette ipusztériális tájban,⁹ vagy éppen alapvető emberi intellektuális kíváncsiságtól vezérelve, a felfedezés örömeivel *körülnéz* új környezete megismerésére, vagy talán rácsodálkozással az életmódok sokszínű különbözőségére.

A kötet címválasztása és a vállalt heterogenitás azonban más irányt is kijelöl: körülnézünk az *óvatosság* (például az úttesten való átkelés), sőt esetlegesen olyan *bizonytalanság* okán is, mint amelyet Slavici gondolata ragad meg: „Amíg tágnak érzi maga körül a világot az ember, nem sokat törődik másokkal; mikor azonban szorult helyzetbe jut, jól *körülnéz*, hogy [...] nincs-e a közelben valaki, aki segíthetne.”¹⁰

4. A jelen tanulmánykötet, amely tizenöt tanulmányt, *Előszót* és Magyar Elemér *Cigány terroristák – cigánydráma* című alkotását foglalja magában, több szempontból is változtat a korábbi hagyományokon, így a címválasztás fenti megközelítései

⁶ Idézi KÓKAI Rezső – FÁBIÁN Imre: *Századunk zenéje* (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat 1961) 11.

⁷ Lásd a témáról részletesebben SZMODIS Jenő: „Richard Wagner és az állam- és jogtudomány” *Magyar Tudomány* 2012/szeptember 1090, www.matud.tif.hu/2012/09/08.htm.

⁸ A borítótérvet Drexler Dávid készítette H. Szilágyi István *Iustitia körülnéz* c. festménye alapján.

⁹ Utalás az első kötet borítójára, amelyet szintén H. Szilágyi István képe illusztrál Jan Saudek fotográfijának felhasználása alapján.

¹⁰ Ioan SLAVICI: *Anyja lánya* (Kolozsvár: Dacia 1981) 44.

egyaránt érvényesek lehetnek. A körülnézés a *felfedezés-kíváncsiság* kontextusában a műhelymunka, az új szerzői kör kibővülése okán indokolt.

A korábbi köteteket megalapozó tudományos szimpóziumok megszervezése, az ott elhangzott prezentációk, referátumok tanulmányra formálása, majd ezek kötetbe történő szerkesztése elsődlegesen a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara Jogbölcseleti Tanszéke államelméleti munkacsoportja fiatal munkatársaihoz volt köthető. Ezúttal a műhelymunka, úgy tűnik, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete (MTA TK JTI) irányába tolódott át, hiszen a kötet szerzői közül többen (Könczöl Miklós, Zódi Zsolt), továbbá Fekete Balázs, Zódi Zsolt mint társszerkesztők az intézet tudományos munkatársai közé tartoznak.¹¹ A recenzens e helyen üdvözli Zódi belépését a csoportba, részvételét a diskurzusban, hiszen a több mint negyedszázados jogi oktatói, jogelméleti kutatói háttere, valamint gazdag élet- és szakmai tapasztalata, műveltsége előnyére válik a csapatmunkának. Az új szerző-társszerkesztő *A jog koherenciájának mítosza* című tanulmányt, valamint a kötet már hivatkozott személyes hangvételű, a korábbiakhoz képest nagyobb lélegzetű előszavát jegyzi.

Iustitia körülnézett és nagyszámú szerzői-kutatói kört talált; a már említett MTA TK JTI, továbbá a budapesti egyetemi vagy kutatói helyek (Kiss Anna szerző-társszerkesztő – OKRI; Bányai Ferenc – ELTE, Nagypál Szabolcs – ELTE/Békés Gellért Ökumenikus Intézet) mellett a Debreceni Egyetem (Szűcs Lászlóné Siska Katalin, Talabos Dávidné, Lukács Nikolett), a győri Széchenyi István Egyetem (Lanczendorfer Zsuzsanna), a Miskolci Egyetem (Gedeon Magdolna, Sárosi Pál) kutatói publikálták írásaikat. Kiss Henriett középiskolai tanár a végzős diákjaival közösen feldolgozott Radnóti-szövegelemzés, valamint Magyar Elemér jogász, drámaíró az említett új művének közreadásával járult hozzá a kötethez.

5. Az *Előszó* lendületesen, biztos kézzel vázolja fel a kötet irányát és az abban szereplő tanulmányok rövid lényegi összefoglalását, segítséget és eligazodást adva olvasónak, recenzensnek egyaránt. A tanulmányok eredetével azonban adós maradt, ám ismert, hogy 2014 májusán a kötetben szereplő tanulmányok túlnyomó többsége prezentáció formájában már elhangzott a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara és a Magyar Jog- és Államtudományi Társaság közös rendezésében megtartott V. „Jog és irodalom” szimpózium keretében.¹² A tanulmánykötet legnagyobb volumenű írása Falusi Márton nevéhez kapcsolódik (*„Eb ura fakó Ugocsa non coronat.” Jog és irodalom, Sein és Sollen, valamint a haza és haladás Pikler Gyula, Somló Bódog, Jászi Oszkár és Ady Endre írásaiban*), amely a szerzőnek a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláján 2017-ben megvédett PhD-dolgozata III. fejezetének közlése. Egyet lehet érteni a szerkesztők választásával, mivel a tanulmány nemcsak a jelen kötet kiemelkedő munkája, de vélhetően (remélhetően) a hazai tudományos életben is nagy visszhangra talál. Eszmetörténeti megközelítésű, a vizsgált időszakra jellemző széles,

¹¹ A VI. Jog és irodalom szimpózium már az MTA TK JTI szervezésében került megrendezésre 2017 októberében, lásd jog.th.mta.hu/esemeny/2017/10/vi-jog-es-irodalom-szimpozium.

¹² A szimpóziumról szóló beszámolót lásd jogszvilag.hu/rovatok/életmod/jog-es-irodalom-szimpozium, továbbá www.debrecenijogimuhely.hu/hirek/136/.

alapos, eruditív műveltségű jogtudós nyelvezetén bravúrosan megszólaló szerző új perspektívában láttatja a 20. század kezdetén színre lépő polgári radikalizmus emblematikus alakjait, az egymással összefonódó pályafutásaikat és szellemi erőfeszítéseiket a haza és haladás programjának újrafogalmazása érdekében. A recenzió osztja a jelen tanulmány kapcsán a PhD-dolgozat opponensi véleményének azt a megállapítását, miszerint a haza és a haladás egymástól elszakított és szembeállított eszméit nem a jogtudósok (Pikler és Somló), s nem is a politikai esszéista és politikus (Jászi), hanem Ady költészete – mellyel megalapította a magyar politikai közösség modern identitását – volt képes leginkább harmonikusan összekapcsolni.¹³

6. A tanulmánykötet szerkesztési elvei főként a jog és irodalom hagyományos ketts megközelítésén, tehát a „jog az irodalomban” (*law in literature*) és a „jog mint irodalom” (*law as literature*) irányzatain alapulnak. Ez utóbbi szálát kevesebb – két – írás képviseli a kötetben; a már hivatkozott Zódi-tanulmány mellett Tóth J. Zoltán írása (*A jogi hermeneutika gyakorlata Magyarországon: az írott jogi normaszövegek értelmezésének módszerei a magyar felsőbírósági jogesetek tükrében*), amely egy igen figyelemre méltó kutatás eredményeit foglalja össze, bízva abban, hogy azok szélesebb szakmai olvasóközönséghez jutnak el. Vizsgálata tárgya, hogy a magyar bíróságok, különösen a felsőbíróságok a törvények és rendeletek értelmezése során a jogi normaszövegek értelmezésének lehetséges módszerei közül (ítélőtáblák, Kúria) melyeket használják ténylegesen, illetve milyen gyakorisággal.

Itt szükséges megjegyezni, hogy nemzetközi szinten a 'jog és irodalom'-kutatások legfrissebb irányaiban már négyes felosztást követnek. Példaként említendő María José Falcón y Tella közelmúltban megjelent monográfiája,¹⁴ amelyben a jog és irodalom normatív megközelítését az „irodalom joga” (*law of literature*), hermeneutikai megközelítését a „jog, mint irodalom” (*law as literature*), elbeszélő megközelítését az „irodalom a jogban” (*literature in law*), míg a kritikai megközelítést a „jog az irodalomban” (*law in literature*) irányzatai képviselik.¹⁵

A hazai szakirodalomban is ismert a klasszikus kétosztatú felosztás mellett további irányzatok megkülönböztetése. Tóth J. Zoltán egy korábbi írásában említi meg azokat a kutatási irányokat, melyek az irodalom jogára (*law of literature*) vonatkoznak, például szerzői joggal, irodalmi plágiumvitákkal stb. foglalkoznak, vagy irodalmi művekben (azok által) elkövetett bűncselekmények, szabálysértések vagy kártérítési követelést megalapozó polgári jogi (személyiségi jogi) jogsértések jogi szempontú elemzését tartalmazzák. Nagy Tamás alapján önálló ágként azonosítja az ún. „narratív jogtudományt” (*narrative jurisprudence*) vagy – másképpen – „jogi történetmondást” (*legal storytelling*), valamint azokat az „intertextuális elemzéseket”, amelyek azt mutatják meg, vajon „miként gyakorol és gyakorolt a múltban hatást egy-egy jogi szöveg valamely irodalmi mű szövegének a formálódására”. Szintén a jog és irodalom kutatási tárgyához tartoznak azok az elemzések, amelyek azt vizs-

¹³ H. SZILÁGYI István: „Opponensi vélemény Falusi Márton Jog és irodalom, haza és haladás a magyar eszmetörténetben című doktori értekezéséről” *Jogelméleti Szemle* 2017/4. 181, *jesz.ajk.elte.hu/2017_4.pdf*.

¹⁴ María José FALCÓN Y TELLA: *Law and Literature* (Leiden: Brill Nijhoff 2016) 290.

¹⁵ FALCÓN Y TELLA (14. l.) Chapters II–V.

gálják, hogy egy-egy konkrét irodalmi mű (vagy ezek valamely csoportja) hogyan befolyásolta a hatályos jog megváltoztatását, *de lege ferenda* elképzelések kialakítását vagy azok törvénné válását; amelyek a jogtudományt mint irodalmi műfajt fogják fel és művelik; végül pedig azok az elemzések is, amelyek a jogi szövegeket (jogszabályszovegeket, bírói ítéleti indokolásokat, keresetleveleket, fellebbezéseket stb.) mint esztétikai értékkel bíró műveket vizsgálják.¹⁶

Érdekes, hogy a hivatkozott spanyol szerző megközelítésében az „irodalom joga” (*law of literature*) alatt a szólásszabadság alkotmányos joga, a büntetőjog területéről ismert rágalmozás, becsületsértés, a közösség elleni uszítás, szemérem-sértés, bitorlás mellett a szellemi tulajdonjogok kapnak hangsúlyt.¹⁷ A szellemi tulajdonnak hagyományosan két fő kategóriáját különböztetik meg: az iparjogvédelmet és a szerzői jogot. A szerzői jog részesíti védelemben az irodalmi, tudományos, művészeti alkotásokat, valamint – az ún. kapcsolódó jogok révén – a felhasználásukhoz kapcsolódó teljesítményeket. A szerzői jogi védelem az alkotást a szerző szellemi tevékenységéből fakadó egyéni, eredeti jellege alapján illeti meg. A szerzői jogi védelem nem függ alakítások teljesítésétől, valamely hatóság elismerő vagy regisztráló döntésétől: a szerzőt a mű létrejöttétől kezdve megilleti a szerzői jogok – a személyhez fűződő és a vagyoni jogok – összessége.

7. Az elméleti irányzatok felelevenítése nem volt véletlen, mivel meglepő szerkesztői választás eredményeként a kötet több írása nem a hagyományos irányzatok mentén, hanem egy harmadik csoport, az ún. „kultúrtörténet és jog” kategóriájával minősített – kontextusba nem helyezett – felosztás mentén született. Bár az *Előszó* által e kategóriába sorolt tanulmányok közül élvezetes olvasmányélményt nyújt Gedeon Magdolna írása a latinumi szenátusi határozat szövegelemzéséről, Szűcs Lászlóné Siska Katalin áttekintése Jessica Duchen családregegye kapcsán a kultúrák keveredéséről és összeütközéséről, ahol kérdéses, hogy a szövegben felhasznált regényidézeteket a szerző fordította a lábjegyzetben jelzett angol kiadásból vagy N. Simonyi Ágnesnek a hazai kiadáshoz készült műfordítását használta fel. Lanczendorfer Zsuzsanna kiválóan dolgozta fel két Győr-Moson-Sopron megyei népballada alapjául szolgáló gyilkosság történetének jogi hátterét. Szerzői jogi aspektusból megjegyzendő, hogy a kontinentális szerzői jogi rendszerekben, így Magyarországon is, a folklór kifejeződései nem részesülnek jogi védelemben, mivel nem azonosítható a szerzői jog alanya, a szájról szájra terjedő művek esetében az eredeti szerző nem kereshető vissza, így a jog és irodalom tárgykörébe jobban illeszkedő lenne a balladai homállyal fedett, titkokkal teli bűnügyek, nyomozások, peres eljárásokat feldolgozó irodalmi alkotások bemutatása.¹⁸ Recenzens mindazonáltal reményét fejezi ki, hogy a szerzőnek a valóság és a folklórszövegek viszonyát érin-

¹⁶ Tóth J. Zoltán: „A »jog és irodalom« felhasználása az egyetemi oktatásban” in FEKETE–H. SZILÁGYI–NAGY 2013 (1. lj.) 233.

¹⁷ H. SZILÁGYI (13. lj.) 4–8.

¹⁸ A kortárs hazai irodalomból egy példa lehet az 1953/54-es törökszentmiklósi lánygyilkosságokat, Jancsó Piroska – ártatlan? – gyanúsításának történetét feldolgozó regény [RUBIN Szilárd: *Aprószentek* (Budapest: Magvető 2012) 278.], vagy az annak felhasználása alapján készült szindarab (Németh Gábor: *Ahol a farkas is jó*), amelyet 2014-ben Gothár Péter állított színpadra a budapesti Katona József Színház kamaraszínpadán.

tő jelen és más korábbi kutatásai eljutnak a folklór, a hagyományos kulturális kifejezések iránt nyitott, szélesebb olvasóközönség számára.

A felsorolt példák ellenére nemcsak Iustitia néz körül az *óvatosság*, a *bizonytalanság* okán, egyúttal felvetve számos kérdést: miért volt szükség négyévi hiátus után a jog és irodalom interdiszciplináris kutatásain kívül eső vagy tágabb kategóriába sorolható írások beemelésére a jelen kötetbe? Képezhetik-e a Iustitia-tanulmánykötetek fórumát irodalmi első közléseknek, pedagógiai felméréseknek, avagy viccgűjteménynek, lehet-e annales vagy konferenciakiadvány, betölthet-e időszakos periodika szerepet? Recenzens úgy véli nem, hiszen a már referált munkák mellett a jog és irodalom hazai kutatóműhelyeiből is elsőrangú és elegendő munitió áll rendelkezésre a kötet szerkesztésére; ezt a megállapítást a „jog az irodalomban” irányzat képviselőjében különösen Kiss Anna (*A tisztességes eljárás negatív tükré Kafka fegyvergyarmatán*), Könczöl Miklós (*Ítékezés és retorika Platón Gorgiasában*) nemzetközi és hazai forrásanyagot gazdagon felhasználó kiváló munkái igazolják. A Bányai Ferenc – Nagypál Szabolcs szerzőpáros által jegyzett két publikáció, valamint Talabos Dávidné Lukács Nikolett írása (a bűn és az irodalom kapcsolatáról) kapcsán kiemelendő, hogy egyaránt bevonják az audiovizuális műveket, az általuk vizsgált irodalmi művek filmes adaptációit. Sáry Pál elemzése a Szent Pál leveleiben meglévő metaforákról hiánypótlónak tekinthető, mivel a hazai 'jog és irodalom'-kutatás eddig nem terjedt ki a Szentírás jogi vonatkozású megközelítésére, szemben a nemzetközi szakirodalom példáival. Jövőbeli kutatások tárgya lehet maga a „szövetség” fogalmának elemzése, vagy olyan fogalmak, mint a „bosszú”, a „megbocsájtás”, az „engedetlenség”.

8. Iustitia kötetei mára védjeggyé váltak a hazai jog és irodalom, jogbölcseleti kutatások színvonalának, amellyel szemben, érthető módon, olvasóközönsége is jogos elvárásokat támaszt, ahogyan például Majtényi Balázsnál olvasható:

„Talán a hazai *jog és irodalom*-kutatások eljutottak odáig, hogy a sorozat következő részeiben a szerkesztők már tematikus kötetek megjelentetésével orientálják a további kutatásokat. Az e könyvben tárgyalt témák több ilyen tanulmánykötet ígérését is rejtik, önálló kötet tárgya lehetne az intertextualitás vagy akár az oktatás-módszer-tani kérdések elemzése.”¹⁹

Recenzens reméli, hogy az ötödik kötetben Iustitia előre tekint, panorámaképet mutat nemcsak a hazai, de a határon túli magyar (például a kolozsvári) és nyugat-európai (különösen az eddig kevésbé ismert német, francia, spanyol) műhelymunkákról is. Természetesen úgy, ahogyan ezt kell: szabálytalanul, heterogén módon, tematikusan.

Munkácsi Péter*

¹⁹ MAJTÉNYI (4. lj.) 96.

* Közigazgatási tanácsadó, Igazságügyi Minisztérium, 1055 Budapest, Kossuth tér 4.
E-mail: peter.munkacsi@im.gov.hu.

BENCZE MÁTYÁS: „NINCS FÜST, AHOL NINCSEN TŰZ”: AZ ÁRTATLANSÁG VÉLEMÉNEK ÉRVÉNYESÜLÉSE A MAGYAR BÍRÓSÁGOK GYAKORLATÁBAN (BUDAPEST: GONDOLAT 2016) 195.

1. Nem kétséges, hogy minden tudományág kitermeli előbb vagy utóbb azokat a kérdéseket, amelyeket illetően megszűnik az egyetértés az adott terület művelői között, nézetkülönbség alakul ki, és így megteremtődik a szakmai viták lehetősége. A jog tudománya sem kivétel ezalól, még akkor sem, ha az elmélet és a gyakorlat együttműködése szinte kötelező érvényűnek tűnik. A környezet folyamatos változása kikényszeríti a jogot és annak gyakorlatát érintő kérdések, problémák ismételt vizsgálatát és az esetleges ellentmondásos helyzetek feloldásának kísérletét. Bencze Mátyás könyve, amely az általa vezetett kutatás eredményét tartalmazza, gyakorlat és elmélet együttműködésének helyenként ellentmondásos mivoltára is rávilágít, mivel véleménye szerint a hiányosságok egyik lehetséges oka a tudományos (ön) reflexió nem kielégítő szintje. A könyv nagy előnye, hogy a joggyakorlat empirikus elemzését vállalja magára, ami már önmagában is ritka ezen a területen, még akkor is, ha ez tudományos szempontból mindenképpen szükséges.¹ Így nem csoda, hogy a munka egyfajta hiánypótlás is, amely nemcsak szakmai vitákat generálhat, hanem talán néhányan kedvet kapnak újabb eredmények feltárásához is (akár más diszciplínákkal, mint például pszichológia, szociológia karöltve). Bence Mátyás kötete a joggyakorlat empirikus elemzésével tehát az egyik legaktuálisabb, nemzetközi, európai uniós és nemzeti szinten is érdemben vizsgált és vitatott jogintézményt, az ártatlanság vélemének részét képező *indubio pro reo* szabály megvalósulását vizsgálja. Továbbá, kutatása során összefüggést lát az ártatlanság vélemének érvényesülése és a bűnösség kimondásához szükséges bizonyossági szint között. Bencze Mátyás két körben vizsgálta azt, hogy a magyar bíróságok milyen mértékben veszik figyelembe az ártatlanság véleméből levezethető *indubio*-szabályt, amikor a tényállást megállapítják.² Az *indubio*-szabály érvényesülését tehát azon keresztül vizsgálja, hogy milyen módon értékeli a bizonyítékokat, illetve milyen erősségű bizonyítottságot kívánnak meg manapság a magyar bíróságok ahhoz, hogy kimondják a bűnösséget.

2. A kötet azt mutatja be, hogy melyek azok a megfontolások, intézményi vagy egyéb körülmények vagy okok, amelyek releváns hatással voltak a már kialakult bírói gyakorlatra. Ily módon bontakozik ki az olvasó előtt, hogy valójában milyen szintű is a bűnösségnek az a foka, mely az elítéléshez vezet az ezredforduló utáni magyar büntetőeljárásokban. A munka további pozitívuma, ezzel segítve az alaposabb megértést, hogy gondosan körüljárja a vizsgálat célját, nem feledkezve meg a módszer részletes ismertetéséről sem, ami nem ritkán hiányosság az ilyen jellegű kutatásoknál. Ami a könyv tagolását illeti, a hagyományos, empirikus kutatásokra oly jellemző – az elméleti alapozástól az empirikus kutatás ismertetéséig terjedő (hat fejezetből álló) – sorrendet követi, melynek záró akkordja a *Következtetések*

¹ Az egész jogrendszer empirikus elemzéséről már született átfogó mű, vö. JAKAB András – GAJDUSCHEK György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont 2016).

² A kutatás első fázisában majd 300, míg a második fázisban 126 ítélet elemzését végezte el a szerző.

és *magyarazatok* fejezet. A szerző már a könyv elején tisztázza, hogy az ártatlanság vélelme összetett alapelv és tartalmát tekintve hiányzik a szakmai konszenzus. Talán éppen ezért eredményezhet ez a mű egyfajta közeledést, de akár egy nagyobb ellenállást is kiválthat az adott téma szakértői körében, figyelembe véve a fenn említett egyetértés hiányát.

3. A folytatásban a kötet a magyar gyakorlat elemzése során csak az ártatlanság vélelmének egyik összetevőjére koncentrálna, a már említett *indubio pro reo* szabályra, amelynek kettős jelentőséget tulajdonít. Az egyik, hogy minden kétséget kizáróan központi jelentőségű a büntetőeljárásban, a másik pedig az a vélekedés, hogy ez a szabály a legtöbb bizonytalanságot rejti magában. Továbbá, Bencze vizsgálja azokat az érvelési „mintázatokat”, melyeket esetlegesen a bírói gyakorlat követ, miközben nem felejt el azt a tényt sem, hogy a bírói mérlegelésre irányadó szabályok hatalmas teret nyújtanak a bírók számára. Több jogszociológiai kutatás megállapítása szerint a bírósági ítéletek legitimitása sok más egyéb tényező között az érvelés minőségére vezethető vissza: minél meggyőzőbb és megalapozottabb a következtetéshez vezető okfejtés, annál kedvezőbb a döntés fogadtatása (5–20. o.).³ Bencze ezért gyakorlati célként kitűzi az ilyen minták empirikus elemzési módszerrel történő bemutatását is, illetve az említett minták viszonyának elemzését az *indubio pro reo* szabályhoz. Lényeges megemlítenem azt a tényt is, hogy a szerző nem az „objektív” igazság gyakorlati problematikáját kívánja vizsgálni, hanem az ő szempontja az, hogy a bírósági eljárásban elvárható standardoktól milyen esetleges irányokban tér(het) el a gyakorlat, illetve mi lehet ezeknek az eltéréseknek a lehetséges magyarázata. Megítélésem szerint a szerzőnek az a döntése szintén megalapozott, hogy a hazai bírói gyakorlat elemzését az első fokon eljáró bíróságok ítéletein keresztül elemzi, mivel ezek a bíróságok bonyolítják le a bizonyítási eljárások túlnyomó többségét. Nem felejtjük el, hogy empirikus kutatásról lévén szó, a vizsgálathoz nélkülözhetetlen a megfelelő elemszám, amelyhez a bíróság adatbázisán keresztül férhet hozzá. A többek által is kérdésesnek ítélt bizonyítási teher kérdésében Bencze úgy véli, hogy amennyiben demokratikus jogrendszereket vizsgálunk, e rendszerekben a büntetőeljárásnak az egyik alapja az az elv, hogy a bizonyítási teher a vádlón nyugszik. Ez azonban kissé másképpen fest a gyakorlati tapasztalatok fényében, mivel az igazságszolgáltatás hatékonyságának követelménye szinte minden jogrendszerben kikényszerítette a bizonyítási teher rugalmasabb kezelését.

4. Természetesen nem maradhatott el a nemzetközi összehasonlítás lényeges mozzanata sem, hiszen a tanulságok és következtetések levonásához az eltérő eljárásjogi modellek vizsgálata is hasznos adalékokkal szolgálhat az eredményes kutatás érdekében. Ezt követi a *Hazai szabályozás és gyakorlat eddigi elemzése* című fejezet, melynek alcímei „jogászai tapasztalatokon alapuló kritikák” és az „empirikus kutatásokon alapuló kritikák” számbavétele. Összegzésében meg is említi, hogy „az eddigi elemzések azonban nem teljes körűek” (76. o.), beleértve az ítéleti adatbázis használatának hiányát, amely hűen tükrözhetne volna a hazai bírói gyakorlatot (és úgy vélem, hogy a már említett nélkülözhetetlen elemszámot is). Bár a mű magá-

³ Lásd pl. BENCZE Máttyás: „Diszítőelem, álcázó háló vagy tartóoszlop? A büntetőbírói gyakorlat és az Alkotmány” *Fundamentum* 2007/3. 5–20.

ban hordozza az elmélet és a gyakorlat párharcának (szinte minden) mozzanatát, Bencze Mátyás (jogosan) fontosnak tartja kihangsúlyozni, hogy a „feltárt és problematikusnak talált érvelési módszerek kritikája nem jelenti egyúttal azt is, hogy a kiemelt ügyek esetében az a véleményünk: a bíróságok ezekben az ítéletekben ártatlanokat mondtak ki bűnösnek” (93. o.). A Bencze által vezetett kutatócsoport az ítéletek elemzését végezte el, de nem tekintettek bele a teljes iratanyagba, azonban így sem kétséges (vagy kevés kétséget hagyott) az szerző számára, hogy a terhére rótt cselekményt tényleg a vádlott követte el. Bencze szövegelemzésen alapuló észrevételei között megtalálható az érvek egyoldalú vizsgálatára, a szavahihetőségre („osztott szavahihetőségre”), a „túlbizonyításra”, a nyomozati vallomások bizonyító erejére, és magára a bizonyításra tett észrevételei is. Ezek közül kiemelném a túlbizonyítás kérdését és a nyomozati vallomások bizonyító erejét az indokolásban, mivel e két téma a *2017. évi XC. tv.* (továbbiakban: új Be.) tervezése során is központi szerepet kapott.

5. A „túlbizonyítás” kérdéskörét vizsgálva Bencze megállapítja, hogy számos ügyben azt lehet tapasztalni, hogy meglehetősen nagy létszámban hallgatnak meg olyan tanúkat, akik semmilyen érdemleges információt sem tudtak a megtörtént ügyvel kapcsolatban szolgáltatni. Sőt, a meghallgatottak többnyire még ún. karakter-tanúk sem voltak (102. o.). Érdekes lehet számunkra az a kérdésfelvetés is, hogy vajon e bizonyítékok bekerültek-e a vádiratba, és amennyiben igen, az ügyész figyelembe vette-e azt a valószínűsíthető tény, hogy ezek a tanúk már érdemi információval (feltehetően) nem fognak szolgálni. Ez a helyzet Bencze szerint arra a tényre vezethető vissza, hogy mind a nyomozó hatóság, az ügyész és a bíróság is „óvatosan” kezeli azt a lehetőséget, amely „hibás” döntés forrása lehet, például a bíróság nem kockáztatja azt, hogy nem hallgatja ki ezeket a tanúkat, nehogy ez szolgáljon hatályon kívül helyezési okként (102. o.). Bencze a nyomozati vallomásokról empirikus adatokkal is megerősítve a jogászi közvélekedést, a következőképpen nyilatkozik: „a bíróságok kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a nyomozás során felvett bizonyításnak, azokat minimum egyenlő erejűnek tekintik a tárgyaláson tett vallomásokkal.” (102. o.) Az ítéletek elemzésekor ugyanis nem talált egyetlen olyan esetet sem, amikor a bíróság ne kezelte volna egyenrangúan vagy egyenrangú bizonyítékként a nyomozás során beszerzett bizonyítékokat a tárgyaláson közvetlenül megvizsgáltakkal, különös tekintettel a vallomásokra (102. o.). Például az egyik elemzett bírósági döntésben „burkoltan hamis tanúzást tulajdonít a bíróság annak a tanúnak, akiről azt állítja, hogy a tárgyalásra a vallomása sokat »enyhült«, és ezért a nyomozati szakaszban tett vallomást fogadja el” (104. o.). Egy másik ügyben a bíróság döntő súllyal vette figyelembe a nyomozati vallomást, illetve azt is hozzátette, hogy ebben az ügyben a bíróság aggályok nélkül felhasználta a tárgyalás során azon vallomást tevő tanúk nyomozati vallomásainak bizonyos részét, amely tanúkat maga a bíróság is „komolytalannak” titulált. A felhasználás oka pedig nem más volt, mint az, hogy a nyomozati vallomások megegyeztek más tanúk nyilatkozataival (104. o.). A normatív kérdés eldöntése, hogy mennyiben helyes ez a gyakorlat, részben az olvasóra marad, bár a könyv elolvasása után kevés kétségünk marad a szerző értékítélete felől.

6. A szerző változtatási javaslatai között a bizonyítási kérdéssel kapcsolatban az új. Be.-re utalva megjegyzi, hogy az egyik egyszerű megoldás az lenne, hogy a bíró nem folytat semmi bizonyítást, csak arról dönt, hogy a vádló ésszerű kétséget kizáróan tudta-e bizonyítani a vádlott bűnösségét. Az új büntetőeljárás (részben) követi is Bencze Máttyás gondolatmenetét. Azonban az a Bencze által felvázolt (második) modell (171. o.), amelyben a vád és a védelem kizárólag a bizonyítás anyagát szolgáltatná, de a bizonyítást szakbíró venné fel, ahol például ő kérdezné ki a vádlottat, tanúkat és ő rendelné ki a szakértőt, nem kapott teret. További kritikájában azt is megfogalmazza, hogy a nyomozóhatóság intézményes felépítését nem úgy alakították ki, hogy az semleges szereplőként az „objektív igazság” feltárására fókuszáljon, hanem egyfajta társadalmi érdek által (is) befolyásolja működését. Így annak a veszélynek is ki lehet téve, hogy még a jóhiszemű és jogszerű működés során is a terhelt hátrányára „téved” azért, hogy gyors eredményt produkáljon (lásd például a „móri mészárlás” ügyet). A szerző számára az „ideális állapothoz” közeledés akkor valósulhatna meg, ha a nyomozás során megszerzett bizonyítékokra, mint például a vallomás, egyfajta „egészséges gyanakvással” tekintene a bíróság. Hiszen belátható mindenki számára, hogy maga a nyomozás realitása a bíróság számára egy (kvázi) „fekete doboz”, aminek általában csak a kimenetét látja (168. o.). Így azonban még égetőbb annak a kérdésnek a tisztázása, hogy a nyomozati vallomás és a tárgyaláson tett vallomás bizonyító ereje miért válik egyenlővé a gyakorlatban, hiszen így a bíró a gyakorlatban a „fekete dobozból” kihúzott vallomásra hagyatkozik és annak a dominanciáját erősíti.

Külön érdekesség lehet a hazai jogászai és jogtudósi szakma számára, hogy a feltárt jelenségek okainak keresésekor a hagyományos szociológiai megközelítésen túl Bencze „beveti” a modern viselkedéstudományok eszköztárát is.

A választ arra a kérdésre, hogy a könyv szerzője mennyire „(ön)megtartóztatva” állt a vizsgált témakörhöz, olvasói számára a konklúzió teszi nyilvánvalóvá, amely ahelyett hogy véglegesen eldöntötként mutatna be egyes kérdéseket, nyitva hagyja a lehetőséget további kutatások számára is. A kötet tehát egyaránt javasolható azoknak, akik alapvető dogmatikai kérdések iránt érdeklődnek, vagy akiket az európai és az Európán kívüli szabályozási megoldások összehasonlítása foglalkoztat, és azoknak is, akik a gyakorlati kérdésekre és az azokra adott lehetséges válaszokra kíváncsiak. A felvetett megoldási javaslatok célközönségét elsősorban a hazai igazságszolgáltató hatalom (és részben a törvényhozás) különféle szereplői alkotják, illetve hasznos lehet a könyv minden olyan jog iránt érdeklődő olvasó számára, aki mélyebb betekintést szeretne nyerni az elmélet és gyakorlat dinamikájába.

Simó Ferenc Zoltán*

* PhD-hallgató, Marton Géza Állam és Jogtudomány Doktori Iskola, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi kar, 4028 Debrecen, Kassai út 26.
E-mail: simofredz@gmail.com.

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége örömmel fogadja a Szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közlését, de a Szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az ajtrec@tk.mta.hu címen jelezheti.

NÓRA CHRONOWSKI: *Human Rights in a Multilevel Constitutional Area. Global, European and Hungarian Challenges* (Paris: L'Harmattan 2018) 249.

H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018) 354.

JAKAB András – KÖRTVÉLYESI Zsolt (szerk.): *A magyar tudományos akadémia helyzete és reformlehetőségei – The Situation and Reform Opportunities of the Hungarian Academy of Sciences* (Budapest: Osiris 2017) 273.

REMÉNYI Édua – KOLTAY András (szerk.): *A szólásszabadság káprázata* (Budapest: Complex 2018) 564.

SCHWEITZER Gábor: *A magyar királyi köztársaságtól a Magyar Köztársaságig. Közjog- és tudománytörténeti tanulmányok* (Pécs: Publikon 2017) 153.

SÓLYOM Péter: *Jogászi módszer és politika* (Budapest: Gondolat 2016) 197.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelentető orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a Szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A Szerkesztőség a kézirat befogadásáról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruhazza az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív [40.000 n (karakter)], maximum két szerzői ív (80.000 n), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 n), maximum egy szerzői ív (40.000 n). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 n terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az erényekre és a hiányosságokra egyaránt rámutatva – értékeli a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (pl. „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (pl. szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]” szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajttan@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az Állam- és Jogtudomány betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a huszadik század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner-nyomda a tízes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „[...] ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papiros síkján.” (Kner Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft.

Évi előfizetési díj: 3800 Ft.